

# ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО И ВЪПРОСЪТ ЗА ДЕМОКРАЦИЯТА: ПОЛИТИЧЕСКА, ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИОКУЛТУРНА ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ

Ивка Цакова<sup>1</sup>

## УВОД

Теорията за гражданското общество е неразделна част от теорията за демокрацията. Идеята за гражданското общество и неговите взаимоотношения с държавата преминава през различни етапи в развитието на западната политическа мисъл и намира свой завършен израз в концепцията на западната либерална демокрация – конституционно-плюралистична, парламентарна, представителна демокрация, функционираща в условия на капитализъм. През последните две десетилетия на XX век и особено след края на "Студената война" идеята за гражданско общество претърпя истински ренесанс в стремежа на хора, държави и наддържавни образувания за повече демокрация – политическа, икономическа и социокултурна.

Езикът на гражданското общество е особено актуален днес както в "новите", така и в "старите" демокрации предвид ускорените процеси на глобализация, които изискват предефиниране на основни понятия във връзка с новите реалности в XXI век, особено след световната финансова криза от 2008 г. Дори Франсис Фукуяма – автор на тезата за "края на историята", очертаваща неумолимото движение на всички страни и региони в света към либерална политическа демокрация и пазарен капитализъм, преформулира своята позиция и заговори за "бъдеще на историята" с отворен финал, тъй като настоящата форма на глобализирания неолиберален капитализъм разрушава базата на средната класа, на която почива либералната демокрация<sup>2</sup>.

Основната цел на настоящата студия е да обясни какво се случва с гражданското общество при прехода от либерална демокрация към "постдемокрация" (Колин Крауч) – неолиберална версия на либералната демокрация – и каква е неговата роля за преодоляване на демократичния дефицит в съвременните условия на глобализация, като приложи основните изводи от анализа към дискурса за гражданското общество в годините на българския демократичен преход.

**За реализация на тази основна цел изложението е структурирано в три части. Първата** е посветена на проследяване на кратката предистория в развитието на идеята за гражданско общество и очертаване на идеалния нормативен модел за гражданско общество в условията на западната либерална демокрация, представяйки основни изследователи и респ. дефиниции на понятието за гражданско общество, неговия семантичен обхват, основни ценности, норми и институции. Във **вто-**

---

<sup>1</sup> Ивка Цакова е доктор по политология, доцент в катедра "Политология" при УНСС; сл. тел.: 81-95-628, e-mail: ivkatsakova@hotmail.com

<sup>2</sup> Фукуяма, Ф. Бъдещето на историята (преводна статия от Foreign Affairs, бр. 1, 2012) <http://novinite.bg/articles/7309/Fransis-Fukuyama-Badeshteto-na-istoriyata>

**рата част**, на основата на аналитичното разграничение между държава, политическо общество, икономическо общество и гражданско общество (Арато и Коен) и на понятието за "постдемокрация" на Колин Крауч, ще бъде направен опит за обяснение на основните предизвикателства пред гражданското общество от края на ХХ и началото на ХХІ в. при взаимоотношенията му с държавата (национална, правова, социална); с политическото и икономическото общество в контекста на неолиберална икономическа глобализация (неолиберален капитализъм), пораждаща демократичен дефицит. Въпросът за демокрацията в съвременната глобална епоха стои по нов начин в новите условия, които налагат преформулиране на възможностите за демократизация на основата на изследванията на К. Крауч за "постдемократията" и П. Розанвалон за "контрадемократията", на които се позоваваме. **В последната, трета част** на студията ще проследим дискурсът за гражданското общество в българския демократичен преход в изследванията на П. Кабакчиева, В. Проданов, Д. Лаверн и др.

Ще разглеждам гражданското общество през призмата на критическата теория (а не на постмодерния релативизъм и деконструкция), чийто инструментариум дава възможност за реконструкция и предефиниране на понятието, запълването му с нов смисъл – особено за нуждите на "новите демокрации" от Източна Европа в процеса на техния преход от авторитарен "държавен социализъм" към "многопартийна демокрация и пазарна икономика". Ще приложа освен това дискурсивен анализ, който включва различни разбираня (и идеологеми) за гражданското общество и демокрацията – политическа, икономическа и социокултурна. Чрез прилагането на дискурсивния и критичен анализ ще търся обяснение за печалните резултати от българския демократичен преход и за надеждите, с които се натоварва понятието за гражданско общество и от политици, и от граждани. Първоначално, след политическата промяна 1989 г., то беше на мода с еуфорията на свободата от всепоглъщащата партия-държава, а днес на него се разчита за преодоляване на неоавторитарни тенденции в държавата и вредите от олигархичния капитализъм. Дискурсът за гражданското общество дава възможност за критика на несправедливостите на прехода, за артикулиране на нови надежди за повече демокрация, за преодоляване на аномията, кризата на политическото представителство, новите популизми и пр.

## **I. ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО КАТО АРЕНА НА ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ**

Идеята за гражданско общество е доста противоречива, а понятието за него е хлъзгаво и трудно за дефиниране. Това е едно многозначно понятие с трудно уловима същност. По-лесно е да се каже с какво гражданското общество няма нищо общо – а именно: с различни форми на авторитаризъм и неофашизъм, с насилие, с патриархалност и управление на локални мафии и пр. Изключително трудно е да се дефинира гражданското общество като "идеален тип" в смисъла на Макс Вебер. Няма единна, общопризната дефиниция, понятието се натоварва с различни значения (емпирично аналитични, нормативни, етични и пр.), има различни разбираня за него. И всичко зависи от конкретния исторически и културен контекст.

В същото време, обаче, от 1980-те години на ХХ в. до днес темата за гражданското общество преживява истински ренесанс и се свързва със стремеж за повече демокрация и преодоляване дефектите на текущото управление. През 90-те г. по-конкретно в Европа и на други места по света обществените науки вкарват в интензивно обръщение термина "гражданско общество", макар и с различни значения; фразата "гражданско общество" започва да се произнася твърде често от политици, бизнесмени, ръководители на фондации, агенции и отделни граждани, което дава основание в литературното приложение на "Таймс" да се твърди, че "самата фраза се превръща в ключов израз на 90-те".<sup>1</sup>

Езикът (дискурсът) на гражданското общество не престава да бъде широко използван до днес – в началото на второто десетилетие на ХХІ в. Това е така, защото макар и многозначно, употребата на това понятие разполага със солиден обяснителен потенциал – както по отношение на упадъка на социалната държава, като отпор на неолиберализма, така и във връзка с ръста на новите социални движения. Понятието за гражданско общество дава шанс за съживяване на демократичното въображение – с новите форми на граждански активизъм в новите медии, напр. проблематиката за гражданското общество е неотделима от тази за демокрацията, за демократичната политика и демократичното управление. Именно тази обвързаност с демокрацията прави темата за гражданското общество една от централните в съвременната политическа мисъл, но за да стигнем до актуалните ѝ измерения, ще проследим накратко развитието на идеята за гражданското общество и неговите взаимоотношения с държавата – от Античността до днес.

Идеята за гражданско общество в западната политическа мисъл преминава в своето развитие най-общо през **три основни етапа**<sup>2</sup>, очертаващи неговите отношения с държавата.

**Първият етап** води началото си още от Древна Гърция. Въвеждането на термина се приписва на Аристотел с теорията му за древногръцкия полис като политическа общност, най-висша форма на човешка асоциация, която съдържа в себе си всички останали общности (семейство, род и др.). Полисът е както политическа единица (в смисъл държава), така и общност от граждани (в смисъл гражданско общество). Цицерон, от своя страна, говори за *societas civilis*. И при двете разбирания гражданското общество е равнозначно на държавата. Да бъдеш член на гражданското общество означава да си член на държавата – т.е. да спазваш нейните закони и да не нанасяш вреди на другите. Това разбиране доминира до средата на XVIII век – в добуржоазните общества, когато собственост и власт (икономика и политика) не са ясно разграничени. Първият етап, с други думи, се характеризира с тъждество на двете понятия: държава и гражданско общество.

**Вторият етап** в развитието на идеята за гражданското общество се свързва с развитието на капитализма и пазарните отношения, с модерната епоха, когато политиката и икономиката са обособени като две различни сфери, което води и до разграничаването на държавата от гражданското общество. Икономическите права

<sup>1</sup> Кийн, Дж. Гражданското общество (стар образ, нови визии), Изд. ЛиК, С., 2002, с. 10.

<sup>2</sup> Проданов, В. Гражданското общество и глобалният капитализъм, Изд. "Хр. Ботев", С., 2003, с. 13-21.

на индивида (правото на частна собственост) се отграничават от останалите права (най-вече политическите) и така възниква въпросът за тяхната защита с помощта на държавата. През този втори етап се оформя така нар. дихотомия "държава – гражданско общество". За обяснение на естеството и характера на тази двойка взаимосвързани понятия през XVIII и XIX възникват различни теории в рамките на европейската философска и политическа традиция, а именно: договорните теории – идеята за държавата като продукт на обществен договор (Хобс, Лок, Русо, Кант), теориите на Хегел, Маркс, Грамши, Токвил и др.

За теориите на общественния договор е характерно, че гражданското общество се разглежда като междинен етап на развитие, намиращ се между естественото състояние на хората и появата на държавата (политическото състояние). Възникването на частната собственост и парите през този период водят до конфликти, които създават необходимост от държава. Гражданското общество се третира като сфера на свободата и частната собственост. Основно предназначение на държавата е да защитава свободата и собствеността на гражданите. Един класически представител на подобно либерално мислене, какъвто е Томас Пейн, оформя опозицията между гражданското общество и държавата като първото се възприема изцяло позитивно, а второто – като необходимо зло. В гражданското общество всички са формално равни пред закона, там хората съществуват като граждани, притежаващи определени права (най-вече правото на частна собственост), които държавата трябва да гарантира. Тук само ще вметна, че за Джон Лок – родоначалника на либерализма, граждани са само собствениците. Към договорните теории трябва да добавим и проекта на Кант за вечен мир в света, т.е. за едно световно гражданско общество, базирано на морала.

Хегел разбира гражданското общество като "буржоазно общество", като сфера на социално-икономически отношения, в която гражданите си взаимодействат помежду си като собственици, производители и потребители на стоки, формално равни пред законите. За Хегел гражданското общество е сфера на частните егоистични интереси, сфера на антагонистични противоречия между индивидите, сфера, намираща се между държавата и семейството. Предназначението на държавата е да регулира тези конфликти като изразител и защитник на общия интерес. В своята теория Хегел дава приоритет на държавата пред гражданското общество.

Маркс доразвива идеите на Хегел, но за него в рамките на дихотомията гражданското общество е водещо по отношение на държавата. За Маркс гражданското общество се свързва с "икономическата база", със системата на икономически отношения между хората (отношения на собственост), а държавата се разглежда като инструмент в ръцете на господстващата класа (буржоазията) за потисничество и експлоатация на работническата класа (класата без собственост). Държавата като институция е нещо преходно (в безкласовото общество тя ще "отмре" като инструмент на "организирано насилие"), а гражданското общество тогава ще е общество на равенство, справедливост и солидарност между хората и ще се състои от "свободни асоциирани производители". Разбира се, така формулираният комунистически идеал не се реализира, но последователите на Маркс и марксизма обогатяват

разбирането за гражданското общество не само като за "царство на свободата", а и като "царство на солидарност между хората".

Такъв последовател на Маркс е **А. Грамши**, който също дава приоритет на гражданското общество пред държавата, но според него, гражданското общество не се отнася до икономическата база, а до надстройката, разбирана като духовния и интелектуален живот на хората. То, гражданското общество, се описва с политическа и "културна хегемония", която доминиращата в икономическо отношение социална група (класа) упражнява върху цялото общество. Ако за държавата е характерно насилие, то за гражданското общество – съгласие и убеждение. Буржоазията установява културна хегемония върху обществото чрез съответни "идеологически апарати", които разработват, разпространяват и налагат съответна концепция за света. Знаменитата формула на Грамши е "Държава = политическо общество + гражданско общество, т.е. хегемония, бронирана с принуда"<sup>1</sup>

Специално внимание заслужават идеите на **Ал. дьо Токвил** за американската демокрация, за свободата и равенството, за индивидуализма и гражданското чувство. Известни са тезите му за "деспотичното обществено мнение", за ролята на гражданските сдружения, асоциации ("вторичните авторитети на властта"), които стоят между държавата и индивида и предпазват от "тиранията на мнозинството". Именно гражданските асоциации, децентрализацията и местното самоуправление, синтезът между равенството ("равенство в условията") и свободата (индивидуалната) – това са гаранциите срещу тиранията на модерната държава.

**Третият етап** в развитието на идеята за гражданското общество наблюдаваме едва от **70-те години на XX век**, който продължава и до момента. Особеното за този съвременен етап е, че гражданското общество започва да се разбира като нещо различно не само от държавата, но и от икономиката и започва да се свързва с различни организации на гражданите. Дисидентите от страните на т.н. "реален социализъм" свързват гражданското общество с не-държавност, дори анти-държавност и си поставят за цел упражняването на натиск чрез дейността на различни недържавни организации върху "социалистическата държава". Противопоставянето на граждански организации срещу всесилната държава е характерно не само за бившите социалистически страни от Източна Европа. Израз на подобна реакция са гражданските протести и вълнения – младежки бунтове, екологични и антивоенни движения в Западна Европа и САЩ през 60-те години на XX век. Гражданското общество и днес се свързва с доброволната активност на различни организации, изразяващи групови интереси и ценности, както малки групи и движения без значима структура, така и големи организации от рода на синдикатите и пр.

Понеже живеем в последния, трети етап в развитието на идеята за гражданско общество, си струва да отговорим на въпроса: Как и защо тази идея до днес не е загубила своята актуалност? Авторите, които дават авторитетен отговор на тези въпроси, са Ю. Хабермас, Р. Дарендорф, Джон Кийн, Арато и Коен, Робърт Пътнам и др. Ще синтезирам накратко техни ключови идеи, тъй като в последващото изложение ще се позовавам на тях по-обстойно. **Ю. Хабермас** в теориите си за комуни-

<sup>1</sup> Тодоров, А. Елементи на политиката (Трактат върху политическото), НБУ, 2012, с. 187.

кативното действие и модерната публична сфера преформулира старите разграничения между публично и частно, политическо и икономическо, обективно и субективно в света на медиите. **Р. Дарендорф** обвързва понятието за гражданско общество с ръста на не-държавни, буржоазни икономически и културни институции в Европа (най-вече в Германия), които са довели до повече свобода, равенство, просперитет и социален мир, до отсъствието на насилие, тирания и фашистко господство. Позоваването на темата за гражданско общество е особено продуктивно в контекста на ограничаване опасността от прояви на неофашизъм и авторитаризъм в годините след Втората световна война. Размирните събития (контрареволуции) от края на 80-те г. на XX в. в Полша и Чехословакия, репресиите спрямо несъгласните с режима засилват неимоверно дискурсът за гражданското общество в посока на нуждата от автономни публични, легални обществени институции, които да могат да действат като контратежест на властта на комунистическата партия-държава. Колапсът на комунизма в Източна Европа съживява дебатът за гражданското общество, темата става актуална – появяват се "частни доброволни организации", вкл. църкви, възстановява се частната собственост и капитализмът, който се оказва свързан с множество злини, посочени още от Маркс, но и с ползи – според либералите-икономисти.

Експлодираният интерес към темата за гражданското общество се наблюдава не само в бившите социалистически страни, но и в другите западни държави – либерални и демократични. В източноевропейските страни възникналите проблеми се обясняват с липсата на работещо гражданско общество, а в западните страни се усеща дефицит от демокрация, свързан с упадък на общности (упадък на социалния капитал, Р. Пънтам), с неефективност на социалната държава, с расови, религиозни проблеми на изключване, с повишаване на проявите на насилие и престъпност; намаляване броя на гласуващите по време на избори и изобщо – с намалено желание за включване в обществения живот. Всички тези проблеми се обясняват с упадъка на гражданското общество и спешната нужда от неговото съживяване, разширяване и активизиране.

Така напр. във Великобритания през последното десетилетие на XX в. политиците от всички партии призовават за едно активно и работещо гражданско общество, като виждат в него рецепта за лекуване на болното общество – за упадъка на семейството, за измамите, за замърсяването на природата, за проявите на агресия и насилие и пр. В Германия дискурсът за гражданското общество се базира върху идеите на Хабермас, който пледира за повече публичност и настоява за демократичен мониторинг върху публичните институции. В САЩ терминът "гражданско общество" не се използва така често от политиците, но сред учените и интелектуалците той се радва на широка употреба – като необходимо условие за постигане на дистрибутивна справедливост и структурна промяна (М. Уолзър, Етциони, Коен и Арато)<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> See Development of Civil Society // Handbook of Political Institutions, Ed. by R.A.W. Rhodes, Sarah A. Binder & Bert A. Rockman, Oxford University Press, 2006, chapter 8., p. 131 – 143.

Днес гражданското общество се идентифицира с множеството неправителствени организации (NGO-s), които се противопоставят на корумпирани и безотговорни национални правителства; създават се европейски NGO-s, интернационални такива, които разгръщат застъпнически кампании в защита на основни ценности като: алтруизъм, посредничество, цивилизованост и респект към закона. Говори се за глобално гражданско общество и "нови социални движения", в рамките на които се формулира общ за планетата дневен ред, пресичащ националните граници. Това са доброволни, нетърсещи печалба, свързани с участие движения, които съставляват т.нар. "трети сектор", който най-общо претендира да води равностоен диалог с държавите (правителствата), с бизнеса, с институциите на международната икономика. Успоредно със Световния икономически форум функционира и Световен социален форум.

От този съвсем кратък обзор на историята на политическите идеи от древността до днес се налага изводът, че употребата на понятието за гражданско общество има идеологическа роля – важно е какъв е зрителният ценностен ъгъл, от позициите на какви групови интереси се подхожда при неговата интерпретация. Видно е също, че днес гражданското общество продължава да се дефинира чрез отношенията си с държавата, която действа в условия на капитализъм, като едновременно се третира за неин коректив и неин партньор. А основните характеристики на днешната модерна държава са – национална, социална и правова. Има граждански сдружения, които насочват своята дейност срещу или в подкрепа на тези нейни характеристики. Освен това гражданското общество действа и като коректив на капитализма (неолибералния капитализъм) в рамките на една пазарна икономика. Неолибералната икономическа глобализация подрива устоите както на националната, така, дори най-вече, на социалната държава и гражданското общество реагира по съответен начин – чрез националистически движения (и партии) и чрез новите социални движения в глобален план (наричани анти- или алтерглобалистки). А когато към целия този обзор се вмъкне и въпросът за демокрацията, за гражданското общество като синоним и символ на непрекъснатата демократизация – особено след световната финансова и икономическа криза от 2008 г. – картината се усложнява неимоверно.

Преди да разгледаме актуалните измерения на гражданското общество, ще очертаем неговия *нормативен либерално-демократичен модел*, проследявайки основни автори и дефиниции за него. В рамките на либералната, парламентарна и конституционно-плюралистична демокрация, особено след Втората световна война, гражданското общество се разглежда като необходим атрибут на демократичната правова държава. Последната следва да гарантира по законен начин неговото съществуване и функциониране.

*Основните предпоставки* за възникване на либерално-демократичното гражданско общество са: а) ефективна централна власт в лицето на модерна национална държава (демократична и правова); б) икономическа децентрализация в условия на капитализъм и пазарна икономика; в) идеологически и институционален плюрализъм чрез множество партии и граждански сдружения; г) модерен индивидуализъм, егалитаризъм и солидарност, гарантирани от една демократична политическа система и д) граждански добродетели (необходими личностни качества на "добрия

гражданин", демократични нрави). Така формулираните предусловия за възникване на гражданско общество дават основание на **Ърнест Гелнер** да го дефинира като "такава мрежа от различни неправителствени институции, достатъчно силни, за да бъдат противотежест на държавата, които, без да ѝ пречат, да бъде гарант на спокойствието и арбитър на общите интереси, я възпрепятстват да господства и атомизира останалата част от обществото"<sup>1</sup>.

Основни характерни белези на гражданското общество са следните: а) многообразие на неговите елементи; б) автономия на гражданските структури от държавата; в) граждански статус (единство от граждански, политически и социално-икономически права и задължения); г) учтиво, толерантно човешко поведение; д) публичен характер; е) доброволен начин на сдружаване чрез хоризонтални социални връзки. Дефинициите на различните автори акцентират на една или друга от така посочените характеристики.

За **Ралф Дарендорф** гражданското общество предполага различни форми на асоциация – национални, регионални, локални, професионални и пр., които да са доброволни, автентични, демократични. Хората трябва да са "граждани" в своето поведение, т.е. учтиви, толерантни, да не прилагат насилие – така поведението им е гражданско, цивилно (Тимъти Гартън Аш). В гражданското общество цари творчески хаос на множество организации и институции, защитени от посегателство на централизираната държава. То не е непременно опора на държавата, нито пък непременно нейна опозиция. Институциите на гражданското общество могат да партнират, но могат и трябва да функционират като демократичен коректив на държавата в демократични условия. Когато говори за творчески хаос в гражданското общество, Дарендорф пояснява, че неразделна част от него са привидно разхвърляни социални движения и групи, оживени дискусии в университетите и демонстрации на възбудени човешки тълпи по улиците. Става дума за едно своеобразно демократично безредие. "Свободата означава, че държавата оставя широки сфери от живота на хората без да се намесва в тях, така че те да не се разгръщат нито за, нито против нейните институции, за да могат накрая заедно с тях и с пазарното стопанство да благоприятстват появата на жизнени шансове".

За Дарендорф гражданското общество е "мрежа, запълваща вакуума между държавната организация и атомизираните индивиди чрез структури, придаващи смисъл на съвместния живот на хората". Този автор изяснява важната връзка между държава, гражданско общество и пазарно стопанство (социална пазарна икономика) в условията на либерална демокрация. За него, например, държавно финансирани институции, например университетите, могат да бъдат също автономни (частична автономия), а малките и средните предприятия са също така съставни части на гражданското общество, както фондациите, сдруженията и съюзите. Държавата трябва да подпомага развитието на дребния и среден бизнес чрез съответно законодателство и финансови стимули. Знаменателни са думите на Дарендорф, че "гражданските общества не възникват за една нощ, нито пък за периода,

---

<sup>1</sup> Гелнер, Ъ. Условията на свободата (гражданското общество и неговите съперници), Обсидиан, С., 1996, с. 11.



през който се създават проекти за демократични конституции или дори се поставят основите на пазарното стопанство. Едновременно с това те са застрашени на всяка крачка. На всички държавни инстанции е присъща склонност към тоталност. Държавата винаги иска повече власт, колкото и често да се повтаря, че държавата не е нищо друго, освен хората, които я образуват"<sup>1</sup>. От тук следва изводът, че освен ред в държавата (който тя гарантира чрез закона) има и ред в обществото, базиращ се на взаимно доверие между хората, че освен държавна власт има и социална власт. Една демократична политика следва да отразява взаимодействието между институциите на държавата и институциите на гражданското общество при вземане на политически решения.

Гражданското общество, според **Адам Селигмън**<sup>2</sup>, е *автономна, саморегулираща се обществена сфера*, която в същото време е *етичен идеал за социален ред*. Той набляга на моралното измерение на понятието. Консервативният мислител **Робърт Низбет** заявява, че "*чувството за общност* е твърде устойчива и насъщна човешка същност" и затова общностите като елемент на гражданското общество са необходими посредници между обществото и държавата.<sup>3</sup>

**Ю. Хабермас** също дефинира гражданското общество като "*недържавна публична сфера*", напомняйки, че и "държавата е публична власт, която има за основна своя задача да се грижи за публичното, общото благо". Гражданското общество е *сфера на социално взаимодействие и комуникативно действие* (където частните хора общуват помежду си като публика, където функционира обществено мнение, възприемащо политиката през призмата на морала) и като такова гражданското общество е "сфера на частната автономия" – при система на частно право и либерализиран пазар. Еманципираното от държавата гражданско общество (чрез разграничаване на публично и частно право) има за свое "*ядро*", т.е. съставено е от "недържавни и не-икономически" обединения на доброволна основа, които се разпростират, започвайки от църквите, културните обединения и академиите, преминават през независимите медии, спортните съюзи и съюзите за прекарване на свободното време, дискуссионните клубове, гражданските форуми и гражданските инициативи, и достигат до професионалните обединения, политическите партии и профсъюзите и алтернативните асоциации"<sup>4</sup>.

Тази дефиниция, базирана на дискурсивния подход, се доразвива от **Джийн Коен** и **Ендрю Арато**, които определят гражданското общество като "*сфера на социално взаимодействие, намираща се между икономиката и държавата, включваща семейството, доброволните сдружения, социалните движения и формите на публична комуникация*". В своята книга "Гражданското общество и политическата теория" двамата автори предлагат реконструкция на понятието "*гражданско общество*" чрез диференцирането му от други две понятия – "*политическо общество*" и "*икономическо общество*". На мястото на известната дихотомия "държава – граж-

<sup>1</sup> Вж. Дарендорф, Р. Съвременният социален конфликт, Изд. ЦИД, 1993, с. 63-68.

<sup>2</sup> Селигмън, А. Идеята за гражданското общество, ИК "Критика и хуманизъм", С., 1995.

<sup>3</sup> Низбет, Р. Стремешът към общност, Изд. ЦИД, 1992, с. 6.

<sup>4</sup> Хабермас, Ю. Структурни изменения на публичността, Изд. ЦИД и УИ "Св. Кл. Охридски", С., 1995, с. 54; 87; 143; 43.

данско общество" те въвеждат в обръщение по-сложен аналитичен модел, при който държавата се съотнася с три вида общество – политическо, икономическо и гражданско. Така анализът на социалните процеси е по-продуктивен. На тази аналитична схема ще се позоваваме и ние в следващата глава, за да разграничим и анализираме *политическата, икономическата и социокултурната демократизация* в наши дни. Допълнително се налага още едно разграничение – между общество и гражданско общество. *Гражданското общество не е тъждествено на цялото общество*, на обществото изобщо. То е най-активният негов сегмент – най-малко, това е размишляващата по въпроси от общ интерес публика. Според Арато и Коен, гражданското общество е частен случай на общество, в което има независимо правосъдие и гарантирани от закона права на гражданите. Те обвързват демокрацията най-вече с функциониращо, жизнеспособно гражданско общество. Оттам, темата за гражданското общество (респективно процесът на демократизация) се разглежда от политическата теория в рамките на **три основни дискусии**, а именно:

- 1) Демокрация на участието или Елитарна демокрация?;
- 2) Комунитаризъм или Либерализъм?;
- 3) Държава на благоденствието или Неоконсервативен антиетатизъм?

Непрекъснатите дискусии в рамките на тези три проблемни блока развиват теорията за гражданското общество, чрез която либералната демокрация се подлага на по-нататъшна демократизация – политическа, икономическа и социокултурна<sup>1</sup>. Този дискурсивен подход на изследване на гражданското общество възприемаме и ние в настоящата студия.

И така, гражданското общество е възможно и се разгръща най-пълно в демократични условия, в условия на т.нар. либерална демокрация. То е арена за непрекъснатата демократизация. В тази връзка считаме за нужно да изясним съдържанието на понятието "демократична политика". Ще се позовем на Дейвид Хелд<sup>2</sup>, според който *демократичната политика* е феномен, който се намира между групите, институциите и общностите и пресича публичния и частния живот. В тесен смисъл тя засяга формата, организацията и действията на държавата и отношенията ѝ с другите държави. Но в широк смисъл тя обхваща конкретни области на политическа активност – не само държавна политика, но и политика на различни общности. Самата държава е система от министерства, агенции, ведомства и множество държавни служби на различни равнища – с техните специфични правила, ресурси и разнообразни цели. Докато обществото, състоящо се от различни сфери на социален живот, има един особено важен сегмент, обозначен с категорията "гражданското общество" – сферата на социално взаимодействие между индивиди и групи извън директния контрол на една демократична държава.

Дефиницията, която дава Джон Кийн в своята референтна книга "Гражданското общество", е доста обширна. Гражданското общество е идеална типична категория (в смисъла на М. Вебер за идеален тип), която описва сложен и динамичен сбор от

<sup>1</sup> Джин Л. Коен, Ендрю Арато, Гражданское общество и политическая теория, Изд. "Весь Мир", М, 2003., Введение, с. 22-57.

<sup>2</sup> See Held, D. Political Theory and the Modern State (Essays on State, Power, and Democracy); Stanford University Press, Stanford, California, 1989, p. 1-6.

защитени от закона неправителствени институции, които са ненасилствени, самоорганизиращи се, самоанализиращи се, намиращи се в постоянно напрежение помежду си и с държавните институции, които правят възможни действията им в определена правна рамка. Гражданското общество обозначава динамични мрежи от взаимно свързани неправителствени институции – каквито са пазарните икономики, домакинствата, благотворителни организации, клубове, доброволни асоциации, независими църкви, издателства<sup>1</sup>..., изброяването може да продължи. Това е едно доста широко понятие, което включва в своя обхват икономиката и пазарите. В същото време той също разграничава политическото и икономическото общество от гражданското.

Креативна дефиниция на гражданското общество дава и **Майкъл Уолзър**, а именно като "пространство на ненасилствено обединяване на хората, на множество релационни мрежи, създадени в името на семейството, вярата, интереса и идеологията, изпълващи това пространство". Става дума за мрежи, произвеждащи и възпроизвеждащи гражданствеността. А по повод привлекателната фигура на "активния и ангажиран гражданин" Уолзър подчертава, че политиката рядко ангажира пълното внимание на гражданите. Те трябва мислят за толкова други неща и най-вече за осигуряване на прехрана. Затова трябва да сме наясно, че гражданите са много по-тясно ангажирани с икономиката, отколкото с политическата общност. В този смисъл е валидно твърдението, че икономическата дейност принадлежи на "царството на необходимостта", а политиката – на "царството на свободата". Наличието на функциониращо гражданско общество е гаранция за добър живот. "Добрият живот е възможен единствено в гражданското общество, което е не само сфера на фрагментираност и борба, но и сфера на конкретни и автентични солидарности. Защото ние по природа преди да сме политически или икономически същества, сме социални същества"<sup>2</sup>

Предложеният набор дефиниции и интерпретации на гражданското общество е свидетелство за това, че понятието има различен *семантичен обхват* – широк, когато в него се включват политическите партии и фирмите (организациите от фирми), и по-тесен – когато с гражданско общество се обозначават непартийни и неикономически (нестопански), т.е. собствено граждански (или неправителствени) организации и сдружения.

Разгледаните дефиниции очертават нормативен, прескриптивен, дължим модел на гражданско общество при либерална демокрация, модел на едно работещо, добре функциониращо гражданско общество. Такова то би трябвало да бъде. Но какво е в действителност? Очевидно е, че този идеален модел не е реализиран в пълен обем в наши дни и много от характерните му черти звучат като добро пожелание. Но контурите на подобен нормативен, либерално-демократичен модел са нужни, за да очертаят нашия идеал за демокрация, за демократични граждани, държави, наддържавни общности ...

<sup>1</sup> Кийн Дж. Гражданското общество (стар образ, нови визии), Изд. ЛиК, С., 2002, с. 12.

<sup>2</sup> Вж. Уолзър, М. Защитата на гражданското общество // Измерения на радикалната демокрация, съст. Шантал Муф, Изд. Критика и хуманизъм, С., 2004, с. 131-158.

За целите на настоящата студия ще дадем наше разгърнато **работно определение за гражданско общество**. Гражданското общество е арена на непрекъсната и задълбочаваща се демократизация, тъй като съвършена, идеална демокрация не съществува (Р. Дал). То е хоризонтална мрежа от доброволни асоциации на гражданите, където се води постоянен дебат по въпроси от общ интерес. Гражданското общество е обвързано както с публичната сфера (сферата на публичните комуникации), така и с организираната частна сфера (при законово гарантирани от държавата индивидуални права). То функционира едновременно като партньор и коректив на държавата (най-вече на правителството), на парламента и партиите, коректив на капитализма в рамките на едно социално пазарно стопанство. Темата за гражданското общество в политическата теория прави разграничение между държавна власт и социална власт. Освен ред в държавата, въвеждан и с помощта на легитимно насилие, демокрацията предполага и социален ред, основаващ се на социална справедливост и солидарност. Става дума за т.нар. социален капитал, отразяващ степента на социална сплотеност около общи ценности и цели, равнището на доверие между гражданите. С други думи, освен държавна власт има и социална власт – власт на гражданското общество. А "правенето на политика" (на много и различни политики, публични политики) става чрез взаимодействие на държавни институции и граждански организации в една демократична политическа система.

**Основните ценности** на гражданското общество са две: индивидуална свобода и солидарност между равноправни индивиди. Атомизирани индивиди не съставляват гражданско общество. Освен гарантирани от закона индивидуални права са нужни и споделени ценности и норми в общността, либералният индивидуализъм трябва да се съчетае (в различни пропорции) с комунитаризъм (живот в общност). Тези две основни ценности водят до извода, че едно добре работещо гражданско общество е едновременно и либерално (индивидуалистично, отворено – в смисъла на К. Попър), и егалитарно, и справедливо (в смисъла на Джон Роулз). Насилието е антитеза на гражданското общество (в смисъла на Дж. Кийн за "негражданско общество"), а други негови антиподи са аномията, ксенофобията, различните форми на фундаментализъм, олигархия и популизъм и др.

**Основните норми** на гражданско общество, гарантирани от правовата и демократична държава, са следните: а) права на личността (право на неприкосновеност на личния живот, право на сдружаване, асоцииране и т.н.); б) формализирана законност (независимо правосъдие); в) плурализъм; г) публичност; д) свобода на предприемачеството (право на собственост, на сключване на договори).

Всички тези норми са се установили в западните общества по различен и противоречив начин. Логиката на капиталистическата частна собственост и на пазара често е попадала в конфликт с плурализма и свободата на сдружаване, а логиката на бюрокрацията често се е противопоставяла на парламентарното формиране на обща воля. Гражданските организации възникват благодарение на посочените норми, най-вече на основата на правото на сдружаване, при наличие на законова регламентация на субективни права и в условия на публичност. Функционирането на гражданското общество отразява непрекъснатите противоречия – между свободата (най-вече икономическата свобода) и равенството (на принципа "един човек – един

глас"), между пазарния капитализъм и политическата демокрация. Затова то е както "царство на свободата", така и поле, територия за проява на солидарност между хората. Затова разграничението, което ще направим в следващата глава между гражданското, политическото и икономическото общество, от една страна, и държавата – от друга, ще въведе яснота в многозначното понятие за гражданско общество.

А понятието "гражданско общество" е многозначно, защото гражданските организации са: неправителствени (най-вече), но могат да бъдат и проправителствени, антиправителствени или неутрални (по отношение на правителството). А във връзка с политическите партии различни сдружения на гражданите могат да бъдат антипартийни, извънпартийни, в подкрепа на дадена партия. В същото време има граждански организации, които са нестопански (non-profit, с идеална цел), но и такива, които развиват стопанска (for profit) дейност. Картината е прекалено сложна. А тя се усложнява от отговора на двата въпроса: 1) Дали политическите партии са част от гражданското общество? и 2) Дали икономическите субекти – фирми и бизнес асоциации, са част от гражданското общество, или не? Едни автори включват партиите, фирмите и бизнес асоциациите в гражданското общество, други не. Оттам понятието за гражданско общество има различен семантичен обхват, както казахме по-горе – широк и по-тесен. Независимо от това дали ги включваме, или не, следва да дадем някои пояснения. Положението на политическите партии е доста двусмислено, тъй като те са конституционно отделени от държавата и като такива би трябвало да се включат в обхвата на понятието за гражданско общество. Но след като са насочени към завладяване и упражняване на държавната власт, партиите би трябвало да се изключат от гражданското общество (особено когато са управляващи). От тази двузначност се размива техният смисъл, както и контурите на самото гражданско общество. Същото се отнася и до различните асоциации по икономически признак – търговски и стопански камари и палати, например. Затова разграничаването на гражданското общество не само от държавата, но и от политическото и икономическото общество се оказва наложително.

**Основните институции** на гражданското общество, разглеждано в пределно широк смисъл на думата, са следните:

- Неправителствени организации (юридически лица с нестопанска цел);
  - Благотворителни фондове и фондации;
  - Други автономни институции (църкви, университети, академии ...);
  - Групи по интереси, групи за натиск (лобита);
  - Социални движения;
  - Институции на местно самоуправление;
  - Независими (от партиите и държавата) интелектуалци;
  - Свободни и плуралистични медии;
- 
- Политически партии (независими от държавата);
  - Автономни стопански предприятия (фирми) и асоциации от фирми;
  - Активни и отговорни граждани (познаващи и упражняващи своите права и задължения).

Последният елемент на гражданското общество се нуждае от пояснение. Гражданското общество не е проста съвкупност от всички граждани, то не обхваща всичко, което не е държава. Както споменахме по-горе, има разлика между общество и гражданско общество – най-активният сегмент на обществото. Всички разполагат с граждански права, но гражданствеността се определя чрез активното положително отношение към обществената цялост, към интересите на мнозинството от народа – суверен на властта.

## **II. ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО ПРИ ПРЕХОДА ОТ ЛИБЕРАЛНА ДЕМОКРАЦИЯ КЪМ ПОСТДЕМОКРАЦИЯ**

Модерната демокрация, установена в западния свят през последните два века, се обозначава с различни термини: представителна демокрация, парламентарна демокрация, плуралистична, конституционна, либерална демокрация. В настоящото изложение ние избираме термина либерална демокрация, като включваме в него: парламентаризъм, конституционализъм, представително управление, върховенство на закона, идеологически и партиен плурализъм, защита на човешките права. Основната разлика на модерната, либерална демокрация, с демокрацията от Древността е, че тя е представителна, а не пряка – поради по-големите и по-сложни общества в съвременния свят. Тази либерална демокрация е и форма на управление, в която основен принцип е суверенитетът на народа – властта на народа (демоса), на мнозинството от народа.

Тази представа за либерална демокрация през последните десетилетия на XX век започва да се руши. Очертава се конфликт между двете съставки на фразата "либерална демокрация" – либералната, (акцентираща на свободата) и демократичната (акцентираща на равенството). Това са две отделни логики, които влизат в конфликт – като доминираща е либералната логика (демокрацията се разбира само като защита на универсалните човешки права), а егалитарната логика и идеята за народен суверенитет се оставя настрана. Игнорирането на егалитарния елемент от фразата "либерална демокрация" води до пораждаване на демократичен дефицит. Така оформеният "демократически парадокс"<sup>1</sup> се състои в напрежението между тези две различни логики и наложените ограничения на народния суверенитет в името на свободата.

Напрежението между основни ценности, каквито са свободата и равенството, може да се изрази и чрез понятията за капитализъм, базиран на свободата, и демокрация (политическа), базирана на равенството. Печеливш днес е пазарът (най-вече глобалният капиталистически пазар) – за сметка на демокрацията. В своята забележителна книга "Бъдещето на капитализма" и по-конкретно в главата "Демокрацията срещу пазара"<sup>2</sup> Лестър Търоу аргументира напрежението между демокрацията и пазара в епохата на глобализация. Свободният пазар, според него, означава всъщност "капитализъм на оцеляването на най-пригодените". Социалната държава на

<sup>1</sup> Вж. Муф, Ш. Демократическият парадокс, Изд. "Изток-Запад", 2013, Въведение – с. 11-24.

<sup>2</sup> Вж. Търоу, Л. Бъдещето на капитализма, Изд. "В. Люцканова", С., 2000., с.362-416.

всеобщото благоденствие не е дело на някакви левичари, а на напредничави аристократи-консерватори като Бисмарк, Чърчил, Рузвелт, които предприемат социални мерки, за да спасят капитализма чрез защита на средната класа. В резултат на това през XX век капитализмът и демокрацията живеят мирно заедно, като целта на това съжителство е постигната – запазено е капиталистическото неравенство при политическа демокрация, залагаща на принципа "един човек – един глас". Днес, обаче, "бракът между капитализма и демокрацията приключи"<sup>1</sup>. Как се случи това?

Ако след Втората световна война от 50-те до 70-те години на XX век капитализмът се "опитомяваше, очовечаваше", "обуздаваше" чрез механизмите на социалната държава и социалното пазарно стопанство и всички партии (леви и десни) бяха обединени около един своеобразен социално-демократически консенсус за нуждата от държавна регулация на пазара със социални цели, днес сме свидетели на нещо съвсем друго. От 80-те г. на XX век, с разгръщане на процесите на глобализация и неолиберално (неоконсервативно) управление (при М. Тачър и Р. Рейгън), светът става свидетел на безконтролен глобален капитализъм, на политики на либерализация, приватизация и пр., съдържащи се в така нар. "Вашингтонски консенсус"; на ограничен суверенитет на националните държави. Политическите партии в различните държави претърпяват сериозна криза в представителната си роля като изразители на социално-групови интереси, защото в управлението постигат неолиберален консенсус около политики на либерализация и приватизация, на орязване на социалните разходи (austerity politics), на осигуряване на финансова стабилност (за сметка на социалната сигурност) и пр., което силно ограничава доверието в тях и довежда до срив на доверието в институциите въобще и в политиката като цяло.

И така на ход са гражданите и организациите на гражданското общество (в т.ч. социални движения и протести), които в стремежа си за повече демокрация търсят свое представителство в политиката в ситуация на криза на либералната демокрация и симптоми за преход към постдемокрация. Неологизмът "**постдемокрация**" е създаден от Колин Крауч<sup>2</sup>, за да опише постиндустриалното общество, в което индустрията има свой дял, но основните усилия и иновациите са насочени в други области. В това общество институциите на демокрацията продължават да съществуват, макар и да се изпразват постепенно от съдържание. Според Крауч, западните постиндустриални общества (вкл. "новите демокрации" от Източна Европа) не живеят в условия на постдемокрация, но се движат в тази неблагоприятна посока. Тревожен е фактът, че политическите елити са все по-малко свързани с обществата си, отколкото с глобалния икономически елит. Именно това обяснява представката "пост", поставена пред демокрацията – става дума за нещо пост-индустриално,

<sup>1</sup> Жижек, Сл., Бракът между демокрацията и капитализмът приключи, в. "Труд", 14 октомври, 2011.

<sup>2</sup> Колин Крауч е британски социолог и политолог, роден през 1944 г., в момента почетен професор на Университета Уоруик. Бил е преподавател в London School of Economics (1973-80) г. и в Trinity College в Оксфорд. Проф. Крауч е работил в различни национални мозъчни тръстове във Великобритания, а понастоящем ръководи изследователски проект на Европейската комисия, известен като GUSTO, относно гъвкавост, сигурност и устойчивост на европейските пазари на труда.

пост-модерно, пост-либерално, нещо подвижно и динамично. Основният акцент на идеята за постдемокрация е, че се върви към нещо, което е отвъд управление чрез народа. Има публичност и разкриване на мненията на публиката, но без последната да контролира политическите процеси (да не говорим, че публиката – това не е народът). Това ново понятие включва и елементи на "преддемокрация" с тревожната тенденция политиката и управлението да се оказват все повече под контрола на привилегировани елити.

Надеждите за позитивно и в полза на повече хора развитие са насочени към гражданското общество. Управлението отново трябва да се ориентира към интересите на демоса (на мнозинството) и именно гражданското общество е лабораторията, в която се дебатира как да стане това. След като партиите губят представителните си функции, организациите на гражданите предлагат, макар и по-ограничено, но функционално представителство на интересите на своите членове и симпатизанти. Няколко големи партии остават на политическата сцена, защото само те могат да упражняват функции по управление, само те могат да съставят правителства. Но понеже хората са загубили доверие в тях относно капацитета им да представляват широкомащабни социално-групови интереси (на социално слабите, на бизнеса, на т.нар. средна класа), те се ориентират към действия по застъпничество на граждански интереси, каузи, конституционни права чрез множество граждански организации.

Днешните граждански протести и социални движения от типа "Окупирай Уолстрийт", "Движението на 99-те процента", на "Възмутените" внасят качествено нови теми в публичния дебат – за кризата на капитализма (в неговата неолиберална, глобална версия) и за разрастването на неравенството в съотношение 99%:1%, които преди финансовата криза от 2008 г. не се дискутираха. Рязкото обедняване (увеличаване размера на "долната класа" (underclass), социалното дъно) и декласацията на така нар. средна класа, характерна за "опитомения капитализъм" в предходния период, водят до криза на либералната демокрация и до симптоми за преход към постдемокрация. Основният проблем, който повдигат протестиращите граждани за публично обсъждане, е как капитализмът да се впише в обществото?

От една страна, на всички е ясно, че капиталистическата пазарна икономика е най-успешният до момента начин да се организира стопанският живот. Пазарната система няма алтернатива! Но, от друга страна, днешния капитализъм (неолиберален, глобален) произвежда множество негативни последици. На първо място той пренебрегва колективните, общите блага (commons<sup>1</sup>) и особено екологичните, създава опасна концентрация на властта (икономическа, политическа, медийна), която предизвиква огромни неравенства и политизация на големите корпорации, превръщането им в политически играчи. Така демокрацията се изражда в олигархия.

В гражданското общество се търсят начини за промяна на това неблагоприятно политическо и икономическо статукво. То е неизменният демократичен коректив – коректив на злоупотребяващите с власт правителства и парламенти, които в своята дейност (законодателство и управление) обслужват интересите на олигархията

---

<sup>1</sup> Новото понятие "commons" е въведено от американката Елинор Остром, за което тя получава Нобелова награда за икономика през 2009 г.



("големите пари"), както и коректив на капитализма в рамките на пазарната система – чрез недопускане на монополи (създадени от държавата) в сфери, свързани с осигуряване на публични блага за гражданите, както и достъп до колективни блага, неподлежащи на покупко-продажба на пазара.

**Нашата концептуална рамка** за обяснение на случващото се ще се базира на теоретичния модел на Ендрю Арато и Джийн Коен, разработен в тяхната фундаментална книга "Гражданското общество и политическата теория" (1992)<sup>1</sup>, където те предлагат "реконструкция" на понятието "гражданско общество" в контекста на една демократична политика чрез аналитично разграничение на държавата от трите вида общество: политическото общество, икономическото общество и гражданското общество. Смятаме, че подобно разграничение на понятия прави по-продуктивен анализа на социалните процеси. Диференциацията между политическо, икономическо и гражданско общество съответства на релацията: политически, икономически и граждански права (всички те, гарантирани от държавата) и съответно на политическа, икономическа и социокултурна демократизация. Ако концепцията на Хегел относно дихотомията "държава – гражданско общество" е "държавно-центристка", на Маркс – "икономико-центристка", то концепцията на Арато и Коен (базирана на Токвил, Хабермас, Фуко) е социо-центристка. Ние се присъединяваме към тази концепция, центрираща вниманието върху обществото, в частност гражданското общество.

Когато говорим за **държава**, ще имаме предвид не просто модерна национална държава, а представителна, правова и социална държава. Процесите на глобализация, стартирали от 70-те г. на XX век довеждат до ограничаване на суверенитета на националната държава в глобалната епоха, до упадък на социалната държава в условията на неолиберален глобален капитализъм. Това води до трансформация на държавата, изразяваща се в делегиране на части от нейния суверенитет "нагоре" – към наддържавни организации, и "надолу" – към местни органи на властта и организации на гражданското общество. Свидетели сме на споделяне на национално-държавния суверенитет с други играчи (в т.ч. вето-играчи, каквито са транснационалните корпорации), при което обаче националната държава остава все още ключов играч. Държавата чрез своите закони е незаменима в създаване на условия за реализация на основни права на своите граждани.

**Политическо общество**, според Коен и Арато, е организирано под формата на представителна демокрация и обхваща партии, избори, парламент (публичната сфера на политическото общество). Свидетели сме на задълбочаваща се криза на представителството – криза на партиите, заличаваща се граница между лявото и дясното. Парламентът се трансформира от диспутно в демонстративно тяло (Хабермас), критическата публичност отслабва за сметка на манипулативната, основният политически дебат се измества от парламента в медиите. С кризата на представителната парламентарна демокрация (тя се свежда само до провеждане на избори) политическата демократизация се изразява в повишен интерес към нови форми

---

<sup>1</sup> Джин Л. Коен, Ендрю Арато, Гражданское общество и политическая теория, Изд. "Весь Мир", М, 2003.

на демокрация – партиципаторна, колаборативна и делиберативна демокрация, предполагащи по-широки граждански инициативи за включване в политическия процес. И тези нови форми на демокрация се развиват не само на централно равнище, но и на регионално и местно ниво чрез разширяване участието на гражданите в политиката.

**Икономическо общество**, от своя страна, е сфера на асоцииране на гражданите (и техните фирми) на икономически признак. Едно институционализирано икономическо общество в демократични условия не означава просто пазарна конкуренция, а смесена система от законно установени и регулирани форми на собственост, производство, размяна и консумация. То не е тъждествено на "пазарно общество". "Свободният пазар" като идеологема губи своя обяснителен потенциал за сметка на разграниченията между идеален и реален пазар. Едно добре функциониращо икономическо общество предполага солидна по своите размери средна класа, повече частни собственици, развит дребен и среден бизнес. А това става с държавна регулация на пазара. Няма такова нещо като "неутрален пазар": във всяка конкретна ситуация пазарният профил се регулира винаги от политически решения. Истинската дилема днес не е "Дали да се намесва държавата?", а "Какъв вид намеса е нужна?"<sup>1</sup>.

Под ударите на неолибералния капитализъм икономическото общество боледува, защото печеливши са най-големите играчи (едрият бизнес). Когато говорим за икономическо общество в посока на икономическата демократизация, имаме предвид разкриване на възможности за функционално представителство на интересите на организирания труд и капитал (синдикални и работодателски организации), представителство чрез различни производствени и потребителски обединения, бизнес асоциации, кооперации и пр. Всички те – в диалог с държавата, решават трудово-правни спорове, установяват нови форми на собственост и т.н.

Няма как да не отразим и марксисткия подход към проблема, при който защитата на гражданското общество (съставено от отношения на собственост и експлоатация) преминава през силна критика на капитализма. Днешните последователи на Маркс смятат, че пазарът като инструмент на власт и принуда е способен да подчини на своите императиви всички човешки ценности, дейности, отношения. Налице е повсеместна комодификация и атмосфера на "опазаряване" и остойностяване на всички и всичко... Ето как звучи една марксистка критика на капитализма (и на гражданското общество като буржоазна идеология) на Елън М. Уд: "Може би е време ние на Запад да кажем някои истини за капитализма, вместо да ги крием зад завесата на "гражданското общество"<sup>2</sup>"

Важно в случая е да разграничим (аналитично) икономическото от гражданското общество, като в случая ще се позовем на Ю. Хабермас, според който от разграничението на недържавната сфера на икономиката и сферата на гражданското общество следва и конструктивното разграничение между икономическа и политическа система. Гражданското общество (като жизнен свят и зона на солидарност и свободно общуване), според него, не включва икономиката и собствеността, защото

<sup>1</sup> Жижек, Сл., Първо като трагедия, после като фарс, Изд. "Св. Кл. Охридски", 2012, с. 20.

<sup>2</sup> Цит. по Кийн, Дж. Гражданското общество, с. 82.

пазарите не могат да създават социален ред. Но в същото време – валидно е и нещо друго – там, където няма гражданско общество, няма и пазари! Последното твърдение се доказва от събитията през 90-те г. на XX век в страните от Централна и Източна Европа, които са свидетелство за публични критики към деспотичната еднопартийна държавна власт и радикална защита на гражданското общество – като елемент на един демократичен политически и социален ред. Крехките граждански общества в тези държави са "погълнати" от бюрократичните структури на партийно-контролирания държавен апарат. Така в бившите социалистически страни са унищожени разделенията между политическа и социална власт, между обществено и частно право, унищожени са и пазарите за сметка на плановата икономика<sup>1</sup>.

*Демократизацията в гражданското общество е най-дълбока и всестранна, но в същото време – невъзможна без политическа и икономическа демократизация.* Съвременното гражданско общество е територия за демократизация на различните сфери: политическа, икономическа и социокултурна, като плурализмът е характерен за всяка от тях. Това се случва благодарение на комуникативните механизми на обществени обединения, културни институти, университети и други средства за общуване именно в гражданското общество, където всичко зависи от активността на гражданите. Нормите на публичната сфера на гражданското общество, дори да са изкривени (несъвършени), дават гаранции за контрол върху държавно-бюрократичната власт, когато клони към злоупотреба, както и за контрол върху нарушената пазарна конкуренция чрез монополизация и картелизация на икономиките. Разковничето е в изискването за повече публичност. Ключово място в модерната и най-вече в постмодерната публична сфера/сфери играят медиите, в частност новите медии и Интернет. Те пораждат нови форми на демокрация – полупряка, делиберативна, партиципаторна, колаборативна, променящи либералната демокрация, а също и гражданското общество.

Според Коен и Арато една недиференцирана концепция за гражданското общество ни поставя пред труден избор между: деполитизация на обществото (при което политическото измерение се приписва на държавата) и свръхполитизация на обществото (при което всички аспекти на гражданското общество се разглеждат като политически или подлежащи на политизация). Именно затова е нужна аналитична диференциация, за да разберем какво се случва.

И още едно уточнение по повод актуалната поява на множество публични пространства и комуникационни мрежи, което принадлежи на Джон Кийн. Става дума за *микро-, мезо- и макро публични сфери*, които поставят под въпрос легитимността и ефективността на "закоравелите процедури на либералната демокрация", ревизирайки разбирането за обществен живот, обществено мнение, обществено благо. Множеството публични сфери фрагментират всичко, което преди сме наричали единна публична сфера на нацията-държава. Така публичният живот се превръща в обект на "рефеодализация" и разгръщане на мозайка от публични сфери, които радикално променят разбирането ни за публично и частно. Характерен за различните мрежи (публични сфери) е акцентът върху солидарността, индивидуалните нужди и

---

<sup>1</sup> Вж. Кийн, Дж. *Гражданското общество*, с. 23-29.

частичната ангажираност<sup>1</sup>. Пример за микро-публични сфери са дискуссионни клубове от съмишленици, мезо-сферите са пространства за полемики върху упражняването на властта в държавата, докато пример за макро-сфера е европейското и глобално публично пространство. Във всички тези сфери текат публични полемики за разпределение на властта и облагите от нея. Според Дж. Кийн едно слабо развито гражданско общество не е логическа предпоставка за силна държава и обратно – една силна свръхразвита държава не означава плахо и пасивно гражданско общество. Не бива да идеализираме гражданското общество за сметка на "лошата държава" – и двете трябва да са в добро състояние, защото едно добро и ефективно управление предполага жизнеспособно гражданско общество.

И накрая, като обобщение на нашата концептуална рамка, освен Арато и Коен, аналитичното разграничаване между държава, политическо, икономическо и гражданско общество правят и **Линц и Степан** в книгата си "Проблеми на демократичния преход и консолидация"<sup>2</sup>, където формулират пет предпоставки за консолидиране на демокрацията, а именно: 1) Стабилна и устойчива във времето териториална държава с ефективна бюрокрация (демократично избрано правителство, способно да установи монопол над легитимното насилие, да може да събира данъци, да осигурява публични услуги и съдебна система); 2) Върховенство на закона (отстоявано от всички държавни институции в дух на конституционализъм); 3) Свободно и жизнено (организирано) гражданско общество, което да генерира политически алтернативи и да следи действията на правителството, да е гарант на демокрацията; 4) Политическо общество, предполагащо механизми като политически партии, междупартийни коалиции, избори, изборни закони, политически лидери и законодателни органи, чрез които гражданите избират и следят действията на демократичните правителства; 5) Институционализирано икономическо общество, което не означава просто пазарна конкуренция, а смесена система от законово установени и регулирани недържавни форми на собственост, производство, размяна и консумация. Държавно ръководените икономики са несъвместими с демокрацията. Нужно е разнообразие в собствеността (различните форми на собственост) и пазарна автономност.

Така изяснената до момента времева и концептуална рамка на проблема за гражданското общество при прехода от либерална към постдемокрация се нуждае от допълнително конкретизиране на **феномена, процеса/процесите на глобализация**. В края на 80-те и началото на 90-те години на XX век, след края на "студената война" светът навлиза в нова епоха. Свидетели сме на глобален преход, който придава нов смисъл на политическото и на политиката. Не толкова политиката "изчезва", както се твърди, колкото (и по-скоро) тя се трансформира в ново качество в условията на глобализация. В основата си глобалната епоха означава "изместване на модерността от глобалност, което е равносилно на цялостна промяна във фундаменталната на действие и на социална организация за индивиди и групи".<sup>3</sup> Глобализа-

<sup>1</sup> Вж. Кийн, Дж. Гражданското общество, с. 34, 178, 184, 193.

<sup>2</sup> Цит. по Кийн, Дж. Гражданското общество, с. 58-58.

<sup>3</sup> Олброу, М. Глобалната епоха (държавата и обществото отвъд модерността), Обсидиан, С., 2001, с. 14.

цията като термин има множество значения, но едно то тях (на Улрих Бек<sup>1</sup>) я обозначава като процес/процеси, водещи до подкопаване на националната държава и нейния суверенитет и съчетаване на нейната остатъчна власт с властта на други, транснационални актьори. Съвременният етап на глобализацията е белег на успешен капитализъм, експлоатиращ в името на печалбата онова, което преди е било общо притежание – природа, море, земя и пр. Глобалната епоха е нелинеен период на историческа промяна, фундаментален социален и културен прелом с отворен финал, без закономерна логика на развитие, без определена посока и цел. Най-общо глобализацията се състои в релативизиране и дестабилизиране на стари идентичности – били те национални държави, общности или индивиди. Тя има различни измерения – икономическо, технологично-комуникационно, политическо, социокултурно и др. Налагането на икономическото измерение на глобализацията като идеология и тип политика за господство на световния пазар, за един безконтролен глобален капитализъм е известно като "глобализъм" (неолиберализъм).

За да очертаем новите глобални тенденции, ще припомним предходния период – третата четвърт на XX век, който се характеризира като период на относителен възход на демокрацията. Този "демократичен момент" настъпва към средата на века, когато политическите промени вървят ръка за ръка със сериозен икономически растеж. Тогава демократичната политическа власт, съсредоточена в националната държава, успява да контролира бизнеса в стремежа му към максимална печалба и успява да осигури определено равнище на социална справедливост и социална сигурност. В много европейски страни организираният бизнес прави съзнателни отстъпки пред исканията на организираното работническо движение, като по този начин социалната държава на Запад в условията на капитализъм се конкурира с "комунизма на Изток".

Процесите на глобализация през XXI в. водят до поява на *симптоми на постдемократия*.<sup>2</sup> В постиндустриалното общество има множество професионални групи, които не успяват да създадат организации за изразяване и защита на своите интереси. Настъпва огромна концентрация на власт и богатство в транснационалните корпорации, които действат едновременно като важни икономически и политически играчи. Тези могъщи корпорации упражняват политическо влияние (върху държавни и наддържавни институции в своя полза) чрез лобизъм и други техники по убеждаване и манипулиране на общественото мнение. Оформя се "нова политическа класа" от политически съветници и лобисти. Очертава се опасно сближаване (дори симбиоза) на политическата класа с представителите на корпорациите, вследствие на което се формира единен елит, необичайно отдалечен от нуждите на обикновените хора. Историческата инициатива е преминала в ръцете на неолиберализма и днес, според Колин Крауч, светът на политически активните групи (могъщи бизнес лобита) принадлежи на либералната, а не на демократичната политика. Техният потенциал да оказват натиск върху държавата (чрез печелене на обществени поръчки, концесии, квоти, преференции) нараства неимоверно, което влияе ерозиращо на

<sup>1</sup> Бек, У. Що е глобализация? Изд. "Критика и хуманизъм", 2002.

<sup>2</sup> Вж. Крауч, К. Постдемократия, УИ "Св. Кл. Охридски", С., 2012, с. 28-38.

политиката на държавата, както и на функционирането на пазара – чрез създаване на монополи и пр.

**Неолиберализмът** трябва да се разбира като нещо повече от набор от икономически политики, диктувани от свободния пазар, които подкопават държавата на благоденствието и приватизират сектора на публичните услуги, интензифицират неравенството в доходите и т.н. Неолиберализмът има политически и културни последици с налаганата пазарна рационалност върху всички сфери на човешкия живот. В ръководената от пазарни съображения политическа и социална сфера гражданите се третират като "рационални икономически дейци" и се поставят в "калъпа на индивидуалния предприемач и потребител", чиято морална автономия се измерва в способността им да се грижат сами за себе си (като пациент, студент, работник и пр.). Така гражданството, редуцирано до способността "да се грижим за себе си", е лишено от каквато и да било насоченост към общото, а понятието за обществено благо изчезва от списъка на либерално-демократичните ценности<sup>1</sup>.

Тук е мястото да разграничим *неолиберализъм* и *неоконсерватизъм*, макар че Уенди Браун заявява, че трябва да мислим за тях като едно цяло. Неоконсерватизмът акцентира на морала и силната държава, подкрепя управление на държавата по модела на църквата, а неолиберализмът с акцента си на свободния пазар, подкрепя управлението на държавата по модела на фирмата. Тези две рационалности – морално-политическата (на неоконсерватизма) и пазарно-политическата (на неолиберализма) водят до "дедемократизация". Така фундаментът на функциониращата (макар и несъвършено два века) конституционна демокрация в евро-атлантическия свят, нейните основни ценности са поставени под въпрос. Става дума за "бизнес подход към управлението" (вместо управление в името на "общата воля" на суверена), "тактическа употреба на правото" (вместо върховенство на закона), деполитизация на социалните проблеми чрез стимулиране на лично решение за всеки социално генериран проблем; изземане на функциите на публичните институции и възлагането им на частни изпълнители в сферата на социалното подпомагане, образованието, военното дело и пр.; формиране на "управляван гражданин", "производство на недемократичен гражданин" и т.н.<sup>2</sup> При така описаната ситуация социалното или гражданското (а не толкова държавата) все повече се очертава като терен на демокрацията. Социалното движение е името на популярната политическа мобилизация, а гражданското общество е средата, предназначена за политическо сдружаване и участие.

Вече е време да признаем, че *идеалният, нормативен модел на либерална демокрация до голяма степен вече не работи*. Институциите на полиархията, формулирани от Робърт Дал<sup>3</sup>, в много случаи са поставени под въпрос. Нека ги припомним:

- Контролът върху правителствените решения съобразно конституцията става чрез избор на длъжностните лица;

<sup>1</sup> Вж. Браун, У. Отвъд толерантността и оскърблението: Бъдещето на политическата теория, "Жанет 45", II, 2011., с. 236-241.

<sup>2</sup> Виж повече, Браун, У. цит. съч. с. 230-271.

<sup>3</sup> Дал, Р. Демокрацията и нейните критики, Изд. Критика и хуманизъм, С., 2006, с. 342.

- Селекцията на длъжностни лица става чрез относително честни и свободни избори;
- Всички пълнолетни имат правото да гласуват и да бъдат избирани;
- Всички пълнолетни имат право да се кандидатира за обществени длъжности;
- Гражданите имат правото свободно да изразяват мнението си, особено по политически въпроси – да критикуват длъжностните лица, управленската дейност, политическата, икономическа и социална система и господстващата идеология;
- Гражданите имат достъп до алтернативни източници на информация, които не са монополизирани от правителството или друга група.
- Гражданите имат право да създават и да се присъединяват към автономни сдружения: политически сдружения от вида политическите партии и групи по интереси (групи за натиск), които сдружения се стремят да влияят върху управлението (групите за натиск) и да участват в изборното съревнование (партиите).

Ако поразсъждаваме върху някои от тях, ще направим доста печални изводи. Провеждането на свободни и честни избори често се опорочава чрез покупко-продажба на гласове (дори покупка на депутатски места). Гражданите имат право да се сдружават, но рядко го правят, разочаровани от партиите, политиката и политиците при наличието на ниско равнище на социален капитал и хоризонтално доверие. Свободата на словото е декларирана в конституцията, всеки има право да говори всичко, но не всеки може да говори от екрана на всички (има селекция на експертите, които оформят съответно обществено мнение по политически въпроси). От телевизионния екран напр. почти никога не се оспорват ползите от пазарната конкуренция, ценностите на консумативното общество, не се критикува неолиберализма като "господстваща идеология", не се засягат интересите на рекламодатели и спонсори, собственици и издатели на медии (корпоративни медии). Алтернативни източници на политическа информация са някои "нови медии" в постмодерната публична сфера на информационното, мрежово общество (М. Кастелс). Като цяло, макар да се провеждат избори, които сменят правителства, публичният изборен дебат е "изкъсо контролиран спектакъл, направляван от професионални експерти по убеждаване" (persuaders), включващ специално подбрани теми. Масата от граждани са пасивни съзерцатели, апатични наблюдатели, реагиращи само на подаваните им сигнали. "Хората от демоса" са изтласкани от публичните дела от "икономически силните". Могъщите бизнес лобита (наричани влиятелни, делови среди, големи корпорации) са едновременно ключови икономически и политически играчи, което Колин Крауч определя като наличие на "постедмократична политика"<sup>1</sup>.

Само гражданското общество чрез колективна самоорганизация може да удържа (контролира) и пазара, и държавата в приемливи граници, твърди Майкъл Буравой<sup>2</sup>. Това е особено видно след световната финансова и икономическа криза от

<sup>1</sup> Крауч, К. цит.съч. с. 135.

<sup>2</sup> Майкъл Буравой, Председател на Световната социологическа асоциация, професор в Калифорнийския университет в Бъркли, САЩ. Вж. Каква е съдбата на марксизма след комунизма, в. Култура, бр. 12, 29 март, 2013 (<http://www.kultura.bg/bg/article/view/20787>)

2008 г. Огромни са пораженията, които нанесе неолиберализма ("трета форма на маркетизация") върху гражданите на западните общества с особено тясната връзка между пазара и държавата, обозначена с думата "корупция", което възражда интереса към марксизма. Широко разпространената корупция е показател за лошото здраве на демокрацията. Политици и администратори са станали цинични, аморални, откъснати от мисията за служба на обществото.

Всичко това води до появата на нови, радикални идеи за демокрация<sup>1</sup>, свързани с постигане на социална справедливост и обединяващи в едно цяло плурализма и равенството. Непоносима става за мнозинството от граждани на планетата концентрацията на политическа власт, богатство, социално признание и постове в ръцете на едни и същи хора – демокрацията се е изродила в олигархия.

Солидна алтернатива на "клюмналия демократичен идеал" предлага **Пиер Розанвалон** с концепцията си за **контрадемокрация**<sup>2</sup>. С този свой неологизъм той предлага отговор на големия политически проблем на нашето време – подроненото доверие на гражданите в управляващите, в държавните институции. Неговият анализ отчита реакциите на обществото (в това число гражданското общество) спрямо недъзите на представителното управление. Вместо практическа реализация на двете фундаментални ценности на демокрацията – равенство и свобода – повсеместно се разгръща корупция на властта, налагане на лични интереси, "превръщане на представителството в господство". Вместо да изследва проблемното функциониране на представителните институции, Розанвалон се концентрира върху осмисляне на полето на недоверие, на организирано недоверие към управляващите.

Проявите на недоверие са обхванати в общата рамка на контрадемокрацията. А недоверието има две разновидности – либерално и демократично. Либералното недоверие се изразява още от Монтезкьо с фразата: "всеки човек с власт е склонен да злоупотребява с нея ... За да няма възможност за злоупотреба с властта, е необходима такава обществена уредба, че едната власт да възпира другата". В Америка Джеймс Мадисън пледира за закрила на индивида от посегателствата на държавната воля. Повече демокрация автоматично означава повече подозрителност към властите, в това число "институционализирано съмнение". Бенжамен Констан, от своя страна, разграничава "старо" недоверие, изразяващо се в отхвърляне на деспотични управления, и "модерно" недоверие, отразяващо отклоненията на новите режими от мисията им за обслужване на общата воля. Негови са думите, че "Всяка добра конституция е акт на недоверие". Недоверието е израз на подозрителност към народовластието, тъй като народът е податлив на заблуди. Демократичното недоверие се свързва с едно работещо гражданско общество, което трябва постоянно да е нащрек, да следи зорко дали избраната власт изпълнява своите ангажименти по служене на общественото благо. Това недоверие се изразява и организира чрез *трите контравласти* (непреки власти), очертаващи контурите на контрадемокрацията: а) надзорни; б) възпиращи и в) съдебни проверки.

<sup>1</sup> Вж. повече в Измерения на радикалната демокрация, съст. Ш. Муф, Изд. "Критика и хуманизъм", 2004.

<sup>2</sup> Розанвалон, П. Контрадемокрацията, Изд. "Изток-Запад", С., 2012, Въведение, 15-34.



*Контрадемокрацията* не е обратното на демокрацията (либералната), а по-скоро форма, която служи за нейна опора и подкрепа. Става дума за демокрация на непреките власти (контравласти), разпръснати в общественото тяло, за демокрация на постоянното и градивно недоверие. Контрадемокрацията функционира успоредно с епизодичната електорално-представителна демокрация. Известно е, че партиите са най-активни по време на избори, докато гражданските организации – в периода между изборите. Така контравластите образуват система с легалните институции, допълвайки ги. Ако Улрих Бек говори, че живеем в рисково общество (във време на катастрофи и несигурност), то Розанвалон твърди, че се установява "общество на градивно недоверие". Понятието за риск е много по-релевантно за днешното време, отколкото идеята за прогрес .

Тук само ще вмъкнем и едно друго, много по-радикално тълкуване за живота в рисковото общество. При избухването на финансовата криза в САЩ 2008 г. хиляди работници губят работата и спестяванията си и със сигурност са изложени на риск (те нямат избор, рискът за тях се явява в ролята на сляпа съдба). За разлика от другите, които имат предчувствие за ситуацията като рискова, както и власт, за да направят нещо (като водещи мениджъри), те – вторите, свеждат риска за себе си до минимум, осребрявайки акциите и дяловете си преди банкрута. Живеем в общество на рисковия избор, в което едни правят избора, а други поемат риска<sup>1</sup>.

**Надзорните функции на гражданското общество** са насочени към изправяне на нередностите във функционирането на представителните институции и издигане на недоверието в ранг на демократична добродетел. Идеята за надзора е свързана с феномена обществено мнение. Известна е концепцията на Мишел Фуко за "обществото на надзора", за разпръснатата в обществото власт и фигурата на Паноптикума (заимствана от Бентам), символизираща един непрекъснат дифузен контрол, прозиващ обществото – особено днес, с наличните информационни технологии за наблюдение. Но в случая акцентът пада върху обратното явление – надзорът на обществото над властта. Контрадемокрацията предлага конкретни механизми на *гражданска бдителност, разобличаване и оценяване на действията на управниците*, чрез които общественото мнение упражнява надзор върху представителното управление.

Гражданска бдителност означава да будуваш, да си постоянно нащрек по отношение на действията на управляващите. Бдителността се разбира като "модалност на действието" – тя не е обикновено пасивно поведение, а готовност за намеса; тя не е действие, но има политически последици. Тази гражданска бдителност (загриженост за общественото благо) се проявява чрез различни политически намеси – намеси на пресата, на асоциации, на синдикати, писане на петиции, непрекъснат поток от оценки и критики. Чрез тези намеси (реакции, критики, оценки) – основно в медийното пространство, се оформя общественият дневен ред, чиито теми биха могли да се включат в дневния ред на политическите институции. Примерите за резултатни граждански намеси са много: публично огласяване на факти за злоупотреба с власт, разбулване, разкриване на корупция, конфликт на интереси, търговия

<sup>1</sup> Жижек, Сл. Първо като трагедия, после като фарс, Изд. "Св. Кл. Охридски", 2012 г., с. 17.

с влияние и пр. изобличаване пред съда на общественото мнение. Важно е да знаем, че медиите не създават проблема: те само го отразяват, макар и под увеличително стъкло (под лупа), като по този начин стимулират появата на "нова политика на недоверие" – разобличаване чрез медийно експониране, излагане на показ, укрепване или сриване на репутацията на политик или институция. Обществената оценка е много важна като носител на символен капитал. Още Томас Хобс в "Левиатан" говори за репутацията като несигурно благо. Тя е крехка, бързо се губи, а много по-трудно се печели. А освен това е кумулативна – нараства от самата си продължителност.

Разобличаването може да се анализира като проверка на репутацията, способна да доведе до нейното намаляване, дори до срыв. Разобличаването е много мощен политически инструмент – особено по отношение на корупцията. Много политици са принудени да подадат оставка след като са били разобличени. Това е демокрация чрез разкриване, изваждане на показ, прозрачност (на англ. *democracy by disclosure*). Не случайно регулирането на дейности по лобиране в САЩ става чрез закон ("Lobby Disclosure Act"), който цели осигуряване на тяхната публичност.

От трите форми на граждански надзор (бдителност, разкриване, оценяване) оценката е форма на своеобразен демократичен одит. Това ни припомня, че освен финансов има и обществен одит на управляваните над управляващите. Този одит се свежда до документирана, технически аргументирана, често количествено измерена оценка на отделни действия или политики. Целта е експертна проверка на качеството и ефективността на едно управление. Основно проверката засяга компетентността на управляващите. По тази логика са се създали сметните палати в Европа. В днешно време техниките за оценяване са изтънчени и фокусирани върху подвижните граници между публичния и частния сектор. А те често са замъглени в хибридни пространства и сиви зони между публично и частно в рамките на т.нар. "ново публично управление" и появилите се през 70-80-те г. на XX век множество административни (изпълнителни) агенции – за оценка на различни реформи, политики. Оценяването задължително се придружава от аргументирана публична дискусия (или поне така би трябвало да бъде). Гражданите непрекъснато подлагат на проверка компетентността на управляващите, преценяват техните действия, облягайки се често на своята "практическа експертиза" (на опита). Да не забравяме, че граждани са и експертите в различни области.

Новите отношения между държава и гражданско общество в условията на глобализация пораждаат формулирания от Розанвалон феномен – "**народът като съдия**"<sup>1</sup>. На национално-държавно равнище в новата глобална ситуация се наблюдава привилегироване на правното поле (за сметка на политическото) с очакването законът да осигури решения на различните видове конфликти. Наблюдаваме парадокс – държавата е с ограничен суверенитет в глобалната епоха, но на нея силно се разчита за подобряване условията на живот на хората. На юридическата система се възлага отговорността за организиране на човешкото съвместно съществуване и регулиране на социалните отношения. Известна е аргументираната защита на Роналд

---

<sup>1</sup> Розанвалон, П. цит съч. с. 167.

Дуоркин за превъзходството на независимата съдебна система (като тълкувател на политическия морал на общността) над другите власти на държавата и за хегемонията на правния дискурс днес. Нараства ролята на съдиите в политическото поле поради настоятелните обществени искания за повече отчетност на фигури от правителството.

На този фон се оказва, че гражданите могат да се изявяват освен като избиратели и като своеобразни съдии, според Розанвалон. Надзорът и възпрепятстването са двата начина на граждански натиск върху управляващите, а съденето – третият. Съденето се изразява в радикализиране на идеята за надзор. Думата "съдене" не се отнася само до съдебните органи, а надхвърля рамката на съдебната система и се разпростира много по-широко. Идеята за съдене с оглед на общото благо има следната логика: след като гражданите често се провалят като избиратели, те продължават да се изявяват като съдии – могат да отсъждат (понякога директно като съдебни заседатели), а по-често индиректно – чрез различни граждански действия. Ако актове на правораздаване се възприемат като несправедливи (а справедливост се въздава в името на народа), организации на гражданското общество се намесват в процеса на съдене (в т.ч. чрез формиране на съответно обществено мнение) с цел въздаване на справедливост. Да не забравяме, че актовете на гражданско неподчинение са демонстрация на съпротива срещу несправедливи закони.

Изводът е, че днес съденето не е тъждествено само на действията на съдебната власт! Образно казано, "четвъртата власт" (на медиите) дори може да измести по важност "третата" (съдебната) – с всички произтичащи от това позитивни и негативни последици. Така гражданинът, народът се изявява в ролята на съдия. Гражданите влизат в тази роля, когато роптаят срещу закони, насочени срещу интересите на народа. Различни са формите: импийчмънт, подписки за отзоваване на публични длъжности и др. проявления на граждански натиск.

След очертаните щрихи на отношенията между държавата и гражданското общество в условията на глобализация идва ред да изведем **ролята на гражданското общество за политическа и икономическа демократизация**. Веднага заявяваме, че в отношенията между политическо и гражданско общество в съвременните условия на "постдемокрация" гражданското има приоритет над политическото. Често чуваме участниците в различни граждански инициативи да заявяват, че не са ангажирани политически, че нямат нищо общо с партиите, че проблемът им не е политически. Чува се дори, че живеем в една неполитическа, "гражданска демокрация". Едно от обясненията за това е, че разгледаните по-горе контравласти водят до отдалечаването на гражданското общество от политическото. Гражданските организации (като изразител на контравласт) и самите граждани са склонни да се дистанцират от партии, от институции, от политици, дори да ги отблъскват (като не гласуват за тях на изборите). Или по думите на Розанвалон, "гражданското присвояване на контравластите води до девалвация и подценяване на законната политическа власт". По тази логика "държавникът е понижен до политик".<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Пак там, с. 216.

В криза е електорално-представителната демокрация, но затова пък гражданското общество става все по-силно в своите намеси. Това е така, защото организациите на гражданите действат постоянно, не чакат изборите, за да се чуе гласът им. След като левицата и десницата не предлагат вдъхновяващи политически проекти, гражданите оценяват, проверяват конкретни публични политики в конкретни ситуации – независимо дали идват отляво или отдясно. Образно казано, отношенията между гражданското и политическото общество са белязани от подозрителност, по-скоро са съобразени със случая и това се определя като "гражданска демокрация" (фраза, наподобяваща "гражданската религия" на Токвил) или "функционална демокрация", обозначаваща действия по представителство, застъпничество на граждански интереси в периода между изборите. Това функционално представителство на интереси (чрез различни граждански асоциации) идва да замести (измести, допълни) партийно-идеологическото представителство – чрез партиите.

Случващото се в политическото общество днес е силно детерминирано от *заличаване на границите между лявото и дясното*. А това не вещае нищо добро. Солидаризиране се с твърдението на Шантал Муф, според която с хегемонията на неолиберализма в условията на глобализация напрежението между двата компонента (либералния и егалитарния) на представителната либерална демокрация се изостря неимоверно, а идеологията на "третия път" (Антъни Гидънс, Тони Блеър) като решение "отвъд лявото и дясното" не даде очакваните резултати, а само показа, че левицата изоставя традиционната си обвързаност с борбата за равенство. Крайно десните популистки партии се възползват от изоставения от левицата терен, изобличавайки постигнатия консенсус (неолиберален) между традиционните леви и десни партии.

Размиването на границите между лявото и дясното застрашава бъдещето на демокрацията, поради което те отново следва да се предефинират – за да има реален дебат между политически алтернативи и делиберативната демокрация. За Муф субстанцията на една демократична политика е борбата между лявото и дясното. Вместо да отхвърляме тези категории с твърдението, че са загубили актуалност, трябва да ги предефинираме! Когато политическите граници се размият, се нарушава динамиката на политиката и се възпрепятства конституирането на отличителни политически идентичности. Тогава се надига недоволството спрямо политическите партии ("Долу партиите!"), което задушаваше желанието за участие в политическия процес. Липсата на политически идентичности се запълва с ускорено развитие на други типове колективни идентичности – религиозни, националистически, етнически. Или – когато изчезне демократичната конфронтация, антагонистичното измерение на политическото се излива в други канали. За предпочитане е антагонизмите да намерят политически израз в една плуралистична демократична система<sup>1</sup>.

*Моделът на "делиберативна демокрация"* има претенции да стабилизира и укрепва принципите на либералната демокрация. Основната идея е, че в една демократична политическа система решенията трябва да се вземат в процес на делиберация между свободни и равни граждани. Така делиберативният модел сякаш успява да

---

<sup>1</sup> Муф, Ш. Демократическият парадокс, Изд. "Изток-Запад", 2013, с. 112.

измести/замести агрегативния модел (моделът на агрегиране на социално групови интереси чрез партиите, които губят представителните си функции). Преформулира се и представата за демокрацията като процедура: не чрез процедури за агрегиране на интереси, а чрез делиберативни процедури (дебати) трябва да се отчитат различните схващания за общото благо, различните гледни точки и интерпретации на общия интерес.

В разработването на модела за делиберативна демокрация могат да се обособят две основни школи – първата е с водещо име Джон Роулз (Политическият либерализъм), а втората – Ю. Хабермас (Теория на комуникативното действие). Привържениците и на двете школи се стремят да заздравят връзката между демокрацията и либерализма, между свободата и равенството – чрез един рационален дебат, свободна публична дискусия между равни по въпроси от общ интерес. Либералната концепция на Роулз за справедливостта постулира приоритет на правото над благо-то (общото благо), а Хабермас акцентира на "процедурната демокрация" при ясно разграничение между публична и частна сфера.

Постепенно се оказва обаче, че опитите на Джон Роулз (с акцент върху либерализма) и на Юрген Хабермас (с акцент върху демокрацията) да помират демокрацията и либерализма, да съвместят свободата и равенството чрез делиберативни процедури, не са резултатни в преодоляване на конфликта между индивидуалните права и свободи и исканията за равенство и политическо участие. Оказва се, че освен рационален консенсус около демократични процедури и правила, е нужен и морален консенсус върху справедливостта от членовете на общността. Оказва се също, че има изключени от дебата хора и групи – на етнически малцинства, на емигранти, социално изключени бедни и мизерстващи хора; че между публичната и частната сфера се оформят множество хибридни пространства и "сиви зони", където в сенчест режим се удовлетворяват частни интереси за сметка и в ущърб на общия интерес, на интересите на мнозинството. И още – не всички участници в дебата са рационални, разумни същества. Гражданите, които се вълнуват от общите дела, са подвластни на силни страсти и тези страсти следва да се мобилизират в защита на демократични, а не на популистки проекти.

Всичко това довежда до *упадък на демократичната публична сфера*, до разглеждането на политиката като пазар (извънпарламентарно спазаряване), като политическо шоу, спектакъл, което е знак за демократичен дефицит, породен от размиването на разделението ляво-дясно и от тривиализацията на политическия дискурс. Състоянието на постдемократия повишава ролята на политическите комуникации (формиране на обществено мнение чрез различни техники: пропаганда, PR, реклама, имиджмейкинг и др.), които идват на мястото на сериозните политически дискусии относно различни политически алтернативи. Вместо политическо представителство – политически комуникации, вместо убеждаване чрез факти и рационални аргументи – съблазняване чрез образи, символи, емоционални заклеявания и пр. Всичко това създава широка ниша за популизъм. Умението да се убеждава става професия, а лобистите са специалисти по убеждаване (political persuaders). Партийните програми на политическия пазар се възприемат като "стока", а политическите лидери се опитват да "продадат" на публиката своето послание. Деграцията на

масовата политическа комуникация се проявява във все по-нарастващата персонификация на електоралната политика, която акцентира на образите на политиците, а не на предлаганите от тях политики.

В тази връзка е *проблемът за зависимостта на гражданите от специалистите*<sup>1</sup>. Разбрахме по-горе как обикновените граждани се превъплъщават в ролята на "съдии", но трябва да признаем, че в същото време те са "осъдени" да се доверяват на специалистите (учените, експертите) в общество на "градивно недоверие". Налице е странна ситуация – гражданите не могат да минат без специалистите, а в същото време ги гледат с подозрение. При това положение единственият полезен ход за гражданите е да принудят експертите да им дават обяснения, да се отчитат. Недоверието е нужно като бариера, защитаваща обществения интерес. Парадоксът е, че когато искат да разрешат проблем, който специалистите не са успели да предвидят или избегнат, гражданите отново се оказват в техни ръце. Те нямат друг изход, освен да ги упълномощят, като в същото време ги контролират. Гражданите упълномощават специалистите, но увеличават механизмите за контрол и надзор върху тях. В случая под доверие се разбира форма на знание, позволяващо да се извеждат хипотези за бъдещо поведение. Има недоверие, защото констатираме упадък на въпросното знание – особено по отношение на икономическите прогнози. Институциите престанаха да предлагат надеждни средносрочни и дългосрочни прогнози – било защото са неспособни, или защото са загубили благонадеждност поради грешки. Навлизаме в един по-малко предвидим икономически свят, управляван от по-отворена и по-комплексна система от взаимодействия (Governance). Старото понятие за държавно управление (Government) не работи (Governance without Government), защото тя, държавата, управлява заедно с други играчи. Като подходящ модел се лансира новото публично управление (New Public Governance).

Да не забравяме, че обществото на недоверие се характеризира не само с недоверие на гражданите в управляващите, но и с недоверие на хората помежду си. Едното е политическо (вертикално) недоверие, а другото – междуличностно, хоризонтално недоверие в гражданското общество.

Чрез една "*демокрация на надзора*", която днес е в пълен подем, се преформулира идеята за суверенитет на народа. А той, суверенитетът, исторически се изразява по два начина: първият, чрез гласуване, избор на управници и вторият – чрез различни форми на надзор – "постоянно оспорване", "дифузно организиран натиск"; непрекъснат надзор, контрол срещу лошото функциониране на институциите. Новият момент е, че надзорът се оказва по-надежден, отколкото представителството чрез избори. Именно гражданското общество по различни начини инспектира, контролира, проверява и оценява дали управлението изразява интересите на суверена. *Медиите са функционална форма на демокрацията на надзора*, където организации на гражданското общество и отделни граждани въплъщават своята активност. Гражданските организации и медиите са функционално допълващи се, което се обяснява с лозунга: "Не мразете медиите, станете меди!" (Don't hate the media, become the media!). С развитието на Интернет се оформя новата вселена на надзор-

<sup>1</sup> Вж. Розанвалон, П. Контрадемократията, Изд. "Изток-Запад", С., 2012, с. 21-22.

ните власти. Интернет е не просто една от "новите медии", тя, мрежата, е едновременно социална и политическа сила, в която всеки участва, но която никой не владее. Интернет е общо пространство за бдителност и оценяване на света. Интернет е не просто инструмент, той е самата функция на надзора!<sup>1</sup>

Под граждански натиск парламентите засилват своите контролни функции под формата на парламентарни проучвания и анкети с цел разкриване и разобличаване на управниците. Парламентът (публичната сфера на държавата) борава с целия набор от инструменти за надзор и оспорване на властта (контрол от опозицията, непрекъснато обсъждане, парламентарни проучвания и анкети на действията на правителството и др.), макар и трансформирал се от диспютно в демонстративно тяло (Хабермас). Засилените контролни и надзорни функции на парламента могат да компенсират в някаква степен дефицитите по отношение на легитимиращата и представителната му функции.

Освен с надзорни власти, *гражданското общество разполага с възпиращи, възпрепятстващи възможности за реакция на непредставителното управление*. Оказва се, че за гражданите и техните организации е много по-трудно да провокират приемането на нов закон, на нова политика, докато възпрепятстващите действия за оттегляне на даден законопроект (или части от него) се оказват успешни и дават резултати. Така постепенно в рамките на "позитивната демокрация", изразена чрез избори и легални (но не винаги легитимни) институции, се развива един своеобразен "*негативен обществен суверенитет*". Оттам – негативните граждански коалиции (коалициите за противодействие и съпротива), се организират много по-лесно, отколкото позитивните мнозинства. Трудно се заставят институциите да вземат дадено решение, но пък много по-лесно могат да бъдат заставени да оттеглят свой проект за решение (проектозакон или текстове от закона). Става дума за една "*негативна демокрация*", която е свидетелство за трудно създаване на обществени мнозинства за позитивно действие, но по-лесно оформяне на негативни коалиции за надзор, за блокиране, за възпиране на нормативни актове, насочени срещу интересите на мнозинството. По този начин една нова демокрация на съпротивата се наслагва върху демокрацията на проекта. И се установява суверенитет на налагащия вето народ, който е в състояние да блокира правителствени решения<sup>2</sup>.

Изводът е, че гражданското общество днес проявява бдителност, дава оценки и упражнява натиск върху институциите чрез разкрития (за злоупотреби и некомпетентност), чрез блокиране (на намерения и законопроекти) и чрез настояване за съдебни проверки. Намаляващата избирателна активност се компенсира с форми на неконвенционално участие – в стачки, демонстрации, подписване на петиции, форми на колективна солидарност. Успоредно с ерозията на партиите се развиват групи за намеса (гражданска намеса в обществените дела, *advocacy groups*) и различни граждански асоциации. Множат се така нар. "организации *ad hoc*", организации по конкретен проблем. Това са нови форми на протест и изразяване на критически глас, който настоява да бъде чул от институциите. От тази перспектива Розанвалон

<sup>1</sup> Вж. Розанвалон, П. цит. съч., с. 67-70.

<sup>2</sup> Вж. Розанвалон, П. цит. съч., с. 24, 25.

оспорва "мита за пасивния гражданин" чрез въвеждане в употреба на нов дискурс за обяснение на съвременните реалности чрез понятия като "контравласт", "гражданска намеса", "протестна политика" и др. Неологизмът "контрадемокрация" позволява да се открият както позитивните ефекти на недоверието (спасителна гражданска бдителност, заставяне на властите да обърнат внимание на обществените искания), така и да се очертаят негативите от едно разрушително очерняне и отрицание, водещо до популистки изкушения<sup>1</sup>.

Новият граждански активизъм в лицето на **новите социални движения** (New Social Movements) заслужава специално внимание. В международен план те се възприемат като "Новата Левица" (the New Left) и обхващат женски, екологични движения, движения за мир, антикапиталистически и антиглобалистски движения и др. Напоследък новите социални движения започват да оформят свои организационни структури, които поставят акцент върху децентрализацията, демокрацията на участието и развиват нови форми на политическа активност, известни като така нар. "нова политика", протестна политика (protest politics) и политика на съпротива. Показателни примери за мащабни социални протести са масовите демонстрации срещу Световната търговска организация в Сиатъл (1999), прераснали в насилствени сблъсъци между полицията и протестиращите, антикапиталистическите и антиглобалистски протести в Прага (2000) и Генуа (2001) и други. В тези масови демонстрации участват разнообразни групи – еколози, етнически националисти, анархисти, революционно настроени леви и др., които общуват интензивно помежду си в глобалната мрежа. Трибуна на "новите леви" във Франция и по света е вестникът "Монд Дипломатик", където бившият директор на изданието Игнасио Рамоне издига апел "Възможен е един друг свят" – свят на повече справедливост и солидарност между хората, на глобализация, от която печелят всички, а не малцина, не свят на глобален капитализъм и неолиберализъм, Авторитетни изследователи на новите антикапиталистически и алтерглобалистски социални движения са Ноам Чомски и Науми Клайн.

Според Клаус Легеви, новите социални транснационални движения изразяват протест и съпротива срещу неолибералната глобализация; срещу позициите на Г-8 те противопоставят гласа на "Групата на шестте милиарда"; обявяват се срещу властта на "невидимите сили" (бюрокрации, олигархии), властта на експертите; търсят реванш срещу "лобиращите групи срещу общото благо"; срещу мнимата мажоритарна демокрация; срещу вниманието, което се отделя на "заинтересованите страни", а се negliжират "засегнатите", които са мнозинство от населението<sup>2</sup>.

Ако демокрацията на XX век беше тясно свързана с големите масови партии, разположени върху класовите и социалните различия и с голямата дихотомия "ляво-дясно", то днешните традиционни партии в Европа и в САЩ са загубили до голяма степен своето влияние сред избирателите. Вместо гражданска активност във и чрез партиите (в политическото общество), се разгръща политически активизъм от гражданското общество. Хората са склонни да се включат в организирането на раз-

<sup>1</sup> Пак там, с. 32.

<sup>2</sup> Clause Leggewie. Транснационалните движения и въпросът за демокрацията, Вж. <http://www.eurozine.com/articles/2003-09-29-leggewie-bg.html>



лични застъпнически кампании по важни обществени теми – екологични, правозащитни и др. Спонтанни граждански групи и движения (социални протести) упражняват граждански натиск както върху партиите, така и върху големите корпорации. И на партиите, и на корпорациите им се налага да се съобразяват с тези актове на гражданска съпротива. Това е нов момент след финансовата криза от 2008 г.

В едно свое интервю<sup>1</sup> при посещението си в България и по повод новата си книга "Странното неотмиране на неолиберализма", Колин Крауч очертава следния парадокс – банките предизвикват кризата, а след това се налага правителствата да ги спасяват, защото се нуждаят от тях. Политиката на равнище Европейски съюз в резултат на кризата също буди тревога, защото ако през първите години на века вниманието е съсредоточено върху публичните инвестиции, то днес се наблюдава завръщане към най-първични признаци на неолиберализма, изразяващи се в отричане ролята на публичните разходи, бюджетни съкращения и пр.

Именно *гражданското общество е пространството за дебат срещу неолибералните постулати* в три отделни дискусии: Първата е за *пазара на труда и за социалната политика*. Неолибералната икономика и политика се интересува най-вече за макроикономическата и финансова стабилност, а не от равнището на заетост и социална сигурност. Според Крауч, налице е парадокс: икономиката е зависима от хората, защото те произвеждат за нея и консумират продуктите ѝ, но същевременно всички усещат една несигурност. Без необходимата социална сигурност хората няма как да си върнат увереността на потребители. Става дума за един порочен кръг, който трябва да се разсече. Втората дискусия засяга провалилите се неолиберални мерки в сферата на *екологията и климатичните промени*. Отново в обществата се търси отговор на екологичните проблеми чрез нови форми на колективно действие за изход от екологичната криза. Най-тежка е дискусията относно *нарасналото драстично социално неравенство* през последните 30 години навсякъде по света, което за неолибералите не е проблем.

Реакцията на Европейската комисия във връзка с посочените по-горе дискусии в гражданското общество, според Крауч, се изразява във въведената в обръщение *нова дума*, която обвързва разбирането за гъвкавост на икономическата политика и въпроса за социалната сигурност. Тази дума е *flexicurity* (flexibility – гъвкавост + security – сигурност). Политическият дебат в гражданското общество е насочен като цяло в търсенето на нов модел за социална сигурност на работещите чрез съчетание на политики на гъвкавост, активни мерки за насърчаване на образованието, научните изследвания и иновации, инфраструктурата и политики за справяне с безработицата.

Проблемът, който възпрепятства икономическата и социо-културна демократизация, е "**комерсиализация на гражданството**".<sup>2</sup> Днес социалната държава е в криза, но отношението между нея и пазара винаги е било сложно и различно за отделните страни, но почти навсякъде е утвърдена обща представа, че "въпросите на социалното гражданство трябва да се дистанцират по някакъв начин от пазарната

<sup>1</sup> Интервю с К. Крауч в сп. Тема: Колин Крауч: Има търсене, но и дефицит на нови идеи; Калин Първанов <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=740&aid=16758>

<sup>2</sup> Вж. Крауч, К. Постдемокрация, УИ "Св. Кл. Охридски", С., 2012, с. 88-115.

конкуренция и печалба". Общо споделено е било разбирането, че не всичко е пазар, че има изключени хора от пазарните отношения, за които държавата трябва да се погрижи, че услуги като образование и здравеопазване не бива да се третират като стока, а за всеки да се осигури достъп. Всичко това утвърждава идеята за *демократично гражданство като комплекс от граждански, политически и социални права*. Днешният неолиберализъм разкъсва връзката между социалното и политическото гражданство.

В днешните условия на постдемократия всякакви допускания за компромис между демокрацията и капитализма са сериозно оспорвани. Това се случва, защото влиятелни бизнес лобита чрез натиск върху държавата извличат печалба от дейности, свързани с публични услуги и социална политика. Днес всичко е обект на приватизация при разгърналите се процеси на комерсиализация на социалната политика – частни училища, частни болници, частни пенсионни и осигурителни фондове и пр. Стига се дотам, че на комерсиализация е подложено и самото гражданство. Гражданинът е сведен до статуса си на потребител в едно консумативно общество.

Либерално-демократичната култура се изпразва от съдържание чрез "производство на недемократичен гражданин". Недемократичен гражданин е този, който нито харесва, нито иска свобода и равенство от либерален тип; не изисква нито истина (за това, което се случва в държавата), нито политическа отговорност; не се безпокои от прекалената концентрация на политическа и икономическа власт; от обичайното престъпване върховенството на закона; от недемократични формулировки на цели както в собствената страна, така и извън нея<sup>1</sup>. Свидетели сме на упадък на социален капитал, на хоризонтално доверие между гражданите, на солидарност между различни групи граждани.

Политическият либерализъм допринесе за утвърждаване на идеята за универсално гражданство (основаващо се на твърдението че всички индивиди се раждат свободни и равни), но той "сведе гражданството до правен статут", разграничавайки правата на индивида от ангажиментите на държавата (по създаване на условия за реализация на тези права). За либералната демокрация няма значение как се упражняват тези права – стига носителите им да не нарушават закона и да не накърняват правата на другите. Неглижирани са темите за публично мислене, гражданска активност и политическо участие в една общност на равни.<sup>2</sup> Дошло е време всичко това да се промени, да се отвори критичен публичен дебат за накърнения обществен интерес чрез едни или други закони и подзаконови актове в полза на олигархията, дебат за общите блага (commons), за неконсумираните конституционни права на гражданите (останали на книга); за нуждата от солидарност, самоуправление и политическа общност – общност от граждани, а не от изолирани индивиди. Този дебат може да се разгърне в общата концептуална рамка на една радикална демокрация, която е алтернатива на формалната либерална демокрация и либерално-демократичен капитализъм, стигнал до края на своята история.

<sup>1</sup> Браун, У. Отвъд толерантността и оскърблението: Бъдещето на политическата теория, "Жанет 45", П, 2011, с. 233.

<sup>2</sup> Измерения на радикалната демокрация, съст. Ш. Муф, Изд. Критика и хуманизъм, С., 2004, с. 325.

Трябва да признаем, че *капитализмът* постигна своите най-големи успехи чрез индустриализацията – чрез разширено производство на материални блага, поради което през XIX и XX век се превърна във "велика машина за богатство и просперитет". Капитализмът, обаче, разшири своята сфера – не само за създаване на нови стоки и нови производствени методи, но "опита" да въвлече цели области от живота на хората в своя обхват. Става дума за процес, наречен остоковяване, (комодификация), чрез който все повече човешки дейности навлизат в неговия обхват. Повечето от политическите конфликти в продължение на близо два века се отнасят до някакво обуздаване на капитализма, за да се стигне към средата на XX век до ситуацията, когато редица основни услуги са поне частично иззети от обсега на капитализма и пазара. Красноречиви са думите на Т. Х. Маршал (1963), според който хората придобиват права върху определени стоки и услуги по силата на своя статус като граждани, а не защото са могли да ги купят на пазара. Става дума за такива права като правото на глас, правото на справедлив процес, които не се предоставят за покупка и продажба и като такива стават белег на демокрацията. За съжаление, в днешните времена на неолиберален капитализъм идеята за демократични права, които да са недосегаеми за пазара, на практика се е превърнала в мит<sup>1</sup>. Реториката за равенство пред закона и за равенство пред изборната урна не се оспорва, но е "публична тайна", че богатите хора и групи могат да си наемат скъпи адвокати, "да си купят оправдателни присъди", да не говорим за "покупко-продажба на гласове" на изборите...

Ето примери за такива *публични услуги*, които макар да не се предоставят безплатно, цените им следва да са символични, за да се гарантира усещането за социална справедливост: право на определено равнище на образование и здравеопазване; право на определени социални грижи (детски надбавки, подкрепа за старини, помощи при безработица, при временна или трайна неработоспособност; грижи за хора с увреждания). Много от тези услуги са поставени под въпрос при упадъка на социалната държава в условията на неолиберална икономическа глобализация. Именно в гражданското общество се води дискусиата доколко пазарният принцип трябва да се въвежда в обръщение в живота на една нация, на едно общество. Всички ли социални отношения следва да се вкарват в пазарна рамка? Може ли националният политически суверенитет да се търгува на пазара? Задават се и други тревожни въпроси като например за "правото на достоен живот"...

Споделям схващането на К. Крауч, че пазарът не може да е абсолютен принцип, категоричен императив, тъй като е средство за постигане на цели, а не самоцел<sup>2</sup>. В условия на постдемократия няма свободен пазар, а монополи, олигополи, привилегировано политическо лобиране, доминирана от специалните интереси на едрия бизнес политика. Обект на лобиране е държавата, а целта – получаване на концесии, обществени поръчки, монополни позиции в даден сектор, данъчни преференции, квоти, субсидии и пр. Оказва се, че пазарите съвсем не са свободни и дори може да се говори за "деградация на пазарите". Големите корпорации развиват по-

<sup>1</sup> Вж. Крауч, К. Постдемократия, УИ "Св. Кл. Охридски", С., 2012, с. 88-93.

<sup>2</sup> Пак там, с. 94.

литически капацитет и политическо влияние, далеч надвишаващи тези на малките и средни предприятия.

*Икономическата демократизация предполага защита на малкия и средния бизнес, на така нар. "средна класа".* Съпротивата от страна на гражданското общество срещу оплетените в могъщи политически мрежи (policy networks) лобирани и лобирани никак не е лесна. Защото те често си сменят местата чрез "системата на въртящи се врати" (revolving doors), в която министри стават бизнесмени след изтичане на мандата им, както и успели бизнесмени се привличат на работа като политици и държавници. А освен това, отношенията в политическите мрежи – национални, регионални и глобални, са неформални и не подлежат на законова регулация. Затова на ход е гражданското общество чрез възможността за граждански «удар» срещу тяхната морална репутация – чрез различни форми на надзор и разобличаване, за които вече стана дума. Затова на мода са *етичните кодекси и публични регистри* за политици, администратори и крупни бизнесмени, публични регистри на обществени поръчки, концесии и т.н.

Може би е дошло време да преформулираме въпроса за властта, като отразим *мястото на капитализма в нашето мислене*. По ред причини капитализмът не присъства в дневния ред на политическата теория. Това е така, защото той изглежда непоклатим. Не се очертават негови алтернативи, макар да се говори за системна криза (криза на капитализма като система, Им. Уолърнстейн). Освен това, капитализмът е станал по-малко противен за по-голямата част от населението на западния свят. Той, модифицирайки нашите нужди и произвеждайки забавления, по-скоро ни очарова и съблазнява, отколкото ни отчуждава. Капитализмът е загубил до голяма степен репутацията си на безмилостен експлоататор и замърсител на природата – той рециклира, консервира, етикетира, задоволява здравословни диети, дарява части от своите печалби за изследване на рака, за залесяване, спонсорира олимпийски игри, концерти, изложби и т.н. С подкрепата на медиите, които също са негово притежание, той отклонява вниманието към талибаните, ислямските фундаменталисти-терористи, Северна Корея и пр.

Липсва солидна лява интелектуална критика на капитализма като източник на несвобода и неравенство. Мнозина неомарксистки заместиха капитализма с "пост-модернизъм" и "политики на идентичността" като главна мишена на своя гняв. Капиталът е единствената значима социална власт в съвременния свят, но възможностите за съпротива на тази власт са налице. Движението на капитала е "отговорно" за заличаване на границите между дейности и сфери – между публично и частно, национално и европейско, глобално, политическо и културно и пр. Въпреки че не съществува нищо, в което капитализмът да не може да проникне, да просмуче, да изобрети или да разложи, той може да е обект на критика (от страна на критическа политическа теория) и критически ангажимент – ангажимент с общото благо, с интересите на общността. Вместо да бягаме към етиката и естетиката, по-добре да

реабилитираме политиката и демокрацията чрез едно добре работещо гражданско общество.<sup>1</sup>

Езикът на гражданското общество предлага обяснителни инструменти както за щетите, нанесени от упадъка на социалната държава, така и възможности за отпор на неолиберализма и неолибералния капитализъм. Едно добре функциониращо гражданско общество е контратежест на нови форми на авторитаризъм, популизъм, както и стимулатор на политическа мобилизация срещу тях в стремежа за повече демокрация и за защита интересите на мнозинството. Разбиранията за гражданско общество дават шанс за съживяване на демократичното въображение – с нови форми на граждански активизъм – в/чрез новите медии. Важно е да помним, че и държавата, и пазарната икономика се нуждаят от обществена подкрепа, от подкрепата на най-активния обществен сегмент – гражданското общество. В същото време то се явява демократичен коректив както на държавата, така и на капитализма в рамките на една пазарна икономика.

### III. ДИСКУРСЪТ ЗА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД

Без претенции за изчерпателност, ще очертая основни разбирания и интерпретации на гражданското общество в условията на българския демократичен преход след 1989 г., като се позова на няколко монографични изследвания, засягащи проблематиката на гражданското общество у нас. Сред основните негови изследователи, според мен, са Петя Кабакчиева (социолог), Васил Проданов (философ), Достена Лаверн (политически антрополог), Светослав Ставрев (икономист), Добрин Спасов (философ-логик). С ясното съзнание съм, че пропускам някои изследователи, но тези, на които се позовавам в своите монографии, се позовават на останалите, така че техният принос ще бъде отчетен. Избраните от мен автори принадлежат към различни обществени науки, имат различни идеологически пристрастия, но в същото време са с теоретично избистрени концепции, които могат да се сравняват и съответно допълват, което ще ми помогне да очертая един по-цялостен и пълнокръвен облик на дискурса за гражданското общество в България в годините на прехода.

**Петя Кабакчиева** (понастоящем професор по социология) е автор на първата монография за гражданското общество у нас, отразяваща и българския случай: *Гражданското общество срещу държавата (българската ситуация)*, отпечатана 2001<sup>2</sup>. Тя отчита приноса на Георги Фотев и Райна Гаврилова по темата (особено на Г. Фотев и книгата му "Гражданското общество" (1992.). В своята монография тя обвързва въпроса за демокрацията с наличието на структурирано гражданско общество и с възможностите то да се еманципира от държавната власт и респективно да оказва съпротива на една безконтролна политическа власт. П. Кабакчиева си

<sup>1</sup> Вж. Браун, У. Отвъд толерантността и оскърблението: Бъдещето на политическата теория, "Жанет 45", П, 2011, с. 272-307.

<sup>2</sup> Кабакчиева, П. Гражданското общество срещу държавата (българската ситуация), Изд. ЛиК, 2001.

поставя и целта да изследва шансовете на българската демокрация "отдолу", от гледна точка на овластяване на обикновените хора. Тя приема постановката на Г. Фотев, че основна характеристика на гражданското общество е неговият плурализъм, изразяващ се в пъстрата мозайка на частни и специфични интереси, потребности, стремежи и желаниа.<sup>1</sup>

Кабакчиева прави полезно, според нас, разграничение между понятията и респ. отношенията между "граждански" и "политически"; "граждански" и "частен"<sup>2</sup>. Гражданските организации са политически дотолкова, доколкото искат публично признаване и гарантиране на интереси, права, потребности, желаниа и в този смисъл те са елемент от една демократична политика. Те, от друга страна, са политически от гледна точка на едно класическо разбиране за политиката като държавно управление – изразяват политическа публичност, но не са част от публичната власт на държавата. В тази връзка определението "неправителствени" организации не означава "неполитически". Що се отнася до това гражданските организации да се определят като "частни", то това е валидно в смисъл, че те представят публичната значимост на определени "частности" (не на всичко частно!). Изцяло частен е, например, личният стремеж към печалба, но не е частна волята на група работодатели да ограничат отпуските, както и съпротивата на работниците срещу този акт.

Авторката разглежда модела на западната модерност за универсален и в неговата рамка изяснява отношенията между гражданското общество и държавата (в това число и в България). От тази перспектива *модерната държава* предполага наличие на териториален суверенитет, публична, неперсонална бюрократична институционална власт, базираща се на върховенството на закона, както и наличие на закони, гарантиращи гражданския статус в трите му модуса – граждански, политически и социални права. *Гражданското общество*, от своя страна, предполага наличие на "публична релевантност на частен интерес" (т.е. пазар); "групи със съзнание за групов интерес" и публично пространство, гарантиращо критично публично размишление и възможности за контрол и участие в публичната власт на държавата.<sup>3</sup>

Разглеждайки държавата (и гражданското общество) през призмата на западния културен универсализъм в българския исторически контекст, Кабакчиева разграничава три периода в развитието на нашата държава: а) Третата българска държава след освобождението от турско робство; б) Тоталитарната парамодерна държава и в) Държавата в преход – предмодерна, постмодерна или модерна<sup>4</sup>.

През първия период държавата ни играе ролята на основен модернизационен агент, налагащ ценности, чужди на българското общество. Създадените модерни институции са в противоречие с "дълбокия културен пласт на всекидневните ценности и норми". Тогава възникват *кълновете на "първото" гражданско общество в България* в лицето на обществени организации от три типа – културно-образователни, професионални и благотворителни. Читалищата, които се отнасят към първия тип, влизат в официалната статистика. Приема се специален Закон за

<sup>1</sup> Фотев, Г. Гражданското общество, Изд. БАН, С., 1992, с. 23.

<sup>2</sup> Кабакчиева, с. 33.

<sup>3</sup> Кабакчиева, П. цит. съч. с. 36-37.

<sup>4</sup> Виж пак там, 48-141.

юридическите лица (1933), регламентиращ дейността на фондацииите и сдруженията, както и последвалия го Закон за държавния надзор върху дружествата и сдруженията (1934). Направен е изводът, че гражданският сектор в буржоазна България не е емаципиран от държавата.

През втория период – след 1944 г. съветският комунизъм се разглежда, според Кабакчиева, като идеален модел за развитие на българския "реален социализъм". Тогава протича "идеологическо конструиране на социални йерархии", в т.ч. възниква и "*второто*" *гражданско общество* у нас. Съществуващите при комунистическия режим обществени организации, регулирани от Закон за лицата и семейството (1948), са анализирани чрез позоваване на двама автори – Райна Гаврилова и Георги Фотев. Според Гаврилова "при социализма третият сектор не само не изчезва, но разцъфтява, разбира се в променен вид, защото тоталитарната държава изпитва особен интерес към гражданските организации като инструмент за ангажиране на гражданите с полезни дейности"<sup>1</sup>. За Кабакчиева, това е твърде пресилена теза поради доминацията на държавно-партийния монопол над всички сфери на дейност в тогавашното общество. Тя по-скоро се присъединява към позицията на Г. Фотев, според който "тоталитарната държава е смъртен враг на гражданското общество" и употребата на понятията "гражданин" и "гражданско общество" имат перверзен смисъл.<sup>2</sup> Това е така, защото на практика комунистическата партиядържава определя политиката на гражданските организации. Кабакчиева признава, обаче, че в условията на "държавен социализъм" е налице "своеобразна форма на граждански статус". Гарантирани са основни социални права на индивида, проформа са дадени политически права, които де-факто са не просто липсващи, но всеки опит за реалното им отстояване е жестоко санкциониран. Изводът е, че гражданският статус е сведен до социален статус.

Преминавайки към третия период на т.нар. "*преход*" след 1989 г., Кабакчиева вижда началото на промяната във "възстановяване на пълния обем на гражданския статус" на българите – на политическите и гражданските права, наред със социалните. Отпада цензурата, възстановява се критичната политическа публичност, появява се реално публично пространство за противоборство на различни мнения. Позовавайки се на т.нар. "транзитолози", тя приема три фази на преход от авторитарен режим към демократично устройство в България, а именно: а) институционализация на демокрацията (1989-90); б) легализация на демокрацията (1991-1994); в) консолидация на демокрацията. Процесът на консолидация на българската демокрация е започнал през 1995 г., но основният проблем е в това, че нормите на западния културен универсализъм (законали, правила) се приемат декларативно и все още не са се наложили като основен регулатор на масовото поведение.

А що се отнася до шансовете пред българското гражданско общество в годините на прехода, Кабакчиева откроява няколко по-важни, според нас, проблема, базирани на изводи от емпирични социологически изследвания: 1) Ключова дума за нашето общество в прехода е "оцеляването" (бедността), което стимулира желанието

<sup>1</sup> Гаврилова, Р. и И. Еленков, Към историята на гражданския сектор в България, С., 1998.

<sup>2</sup> Фотев, Г. Гражданското общество, 1992, с. 19.

за "твърда ръка", която да въведе ред и осигури хляб. Има благоприятна почва за авторитарен тип управление поради високите очаквания за необходима "грижа" от страна на държавата; 2) Налице е медиен контрол върху дейността на политиците (бих добавила – при липсата на такъв в предишното време); 3) Възникналият "частен сектор" се състои от дребен и среден бизнес, който може да контролира държавата и да противодейства на "олигархията". Появяват се шансове за формиране на средна класа от собственици и професионалисти; 4) Оформя се автономна публична сфера, в която организирани частни интереси могат да се защитават – дори в противоборство с държавата.; 5) В същото време гражданите нямат доверие в т.нар. "неправителствени организации", възприемайки ги като създадени за лично облагодетелстване (на техните създатели) или за прикритие на политически интереси; 6) Има дефицит на нова гражданска култура (бих добавила дефицит на гражданско образование в българското училище), способна да превърне масите-поданици в критични и активни граждани; 7) Множеството изследвания на "гражданския сектор" в България го правят социален факт. Дебатира се върху външната, западна финансова помощ за институционализиране на гражданското общество у нас и неговия собствен (вътрешен) потенциал. Книгата на Петя Кабакчиева (2001) завършва със стартирания процес на приобщаване на нашето гражданско общество към европейските ценности и норми – чрез различните предприєдинителни европейски програми (ФАР, ИСПА, САПАРД).

Вторият важен за целите на нашето изложение български автор, а и втори във времето на издаване на своята монография "Гражданското общество и глобалният капитализъм" (2003) е **Васил Проданов** (в момента член-кор. проф. д.ф.н.). В книгата си проф. Проданов разглежда основно три проблема: 1) Гражданското общество като идея и реалност; 2) Етапи в развитието на гражданското общество в България и 3) Глобалното гражданско общество. Основният акцент е поставен върху обвързването на гражданско общество и капитализма, респ. глобалното гражданско общество с глобалния капитализъм, както и върху проблема за идеологическата употреба/ злоупотреба с това понятие.

Според него терминът "гражданско общество" отсъства от речника на политическата и социалната философия през по-голямата част от XX век, но днес, успоредно с термина "глобализация", той е една от най-често споменаваните думи. В предговора на книгата си проф. Проданов задава следните предизвикателни въпроси: Дали употребата на термина не е преходна идеологическа мода в един свят, в който старите идеологии изглеждат сякаш неработещи? Каква е евристичната сила на това понятие? Дали гражданското общество е реалност, възможна само в рамките на държавата (в смисъла, който му дава Хегел)? Ако днес националната държава е в отстъпление пред мощните вълни на глобализацията, може ли да има позитивно бъдеще за гражданското общество или има опасност от завръщане към додържавното Хобсово състояние на "война на всеки срещу всеки"?

Конструктивна, според нас, е тезата на В. Проданов, че "идеята за *гражданско общество* функционира в две различни измерения – теоретико-аналитическо и нормативно. Оттам, гражданското общество, от една страна, е *аналитическа категория* за обяснение на определено явление от социалната реалност, а от друга, то е



*нормативен модел*, желано състояние, ценност, такава обществена реалност, в която гражданите притежават права и се обединяват в различни организации".<sup>1</sup>

В структурно отношение гражданското общество съдържа няколко основни компонента: 1) Граждани с определени права (различни поколения права – граждански и политически, социалноикономически и културни, индивидуални и колективни); 2) "Идеологически апарати" (по А. Грамши) и осъществяваната от тях идейна хегемония – училища, университети (частни и държавни), медии, културни индустрии, аналитични звена и центрове, социологически агенции и др.; 3) Понякога в гражданското общество се включва и семейството (когато неговото функциониране има публични следствия); 4) Етнически, културни, расови, религиозни, национални общности (организации); 5) Фондации, асоциации, организации, съюзи и др. – групи за натиск срещу държавата; 6) Партии и политически организации (които не са в държавната власт).

Във връзка с функциите на гражданското общество проф. Проданов смята, че не можем да смятаме гражданското общество за напълно автономно – както от държавата и политиката, така и от бизнеса и икономиката. От една страна, съществуват различни взаимовръзки между държавата, партиите и неправителствените организации, а от друга, не винаги е ясна границата между неикономическа дейност и бизнес. Много НПО, макар да се обявяват за действащи с идеална цел, развиват дейности с цел печалба. Много от "идеологическите апарати" изпълняват функции с идеална цел, но успоредно с това са подчинени и на бизнес интереси. От гражданското общество се очаква да бъде коректив както на държавата, така и на пазара – с конкуриращите се на него частни собственици, и да си поставя колективни, обществени, а не индивидуални, частни цели. Т.е. гражданското общество е "деетатизирана и демаркетизирана сфера, действаща по логика, различна от тези на държавата и на пазара"<sup>2</sup>.

Като философ проф. Проданов разглежда релациите: а) граждански организации – движения – партии; б) гражданско общество – морал – интереси; в) гражданско общество и отношения на собственост; г) гражданско общество и държава. Несъмнен негов принос са очертаните *идеологически модели на интерпретация на гражданското общество*: 1) консервативни интерпретации; 2) либерални; 3) комунистички; 4) марксистки, неомарксистки и постмарксистки интерпретации.

Той разграничава *четири етапа в развитието на гражданското общество в България*. Първият период обхваща времето от Възраждането до създаването на новата българска държава; вторият е периодът на "първия български капитализъм" между 1878 и 1994 г.; третият – периодът на държавен социализъм между 1944-1989 г., и последният – периодът на "втория български капитализъм" след 1989 г.<sup>3</sup> През първия период, когато българските земи са били в пределите на Османската империя, се появяват първите граждански организации от епохата на Възраждането и национално-освободителните борби. Става дума за съхранената автономия на

<sup>1</sup> Проданов, В. *Гражданското общество и глобалният капитализъм*, Изд. къща "Хр. Ботев", С., 2003, с. 21.

<sup>2</sup> Вж. Проданов, В. *цит. съч.*, с. 21-26.

<sup>3</sup> Вж. пак там, с. 90-132.

християнската църква, за килийните училища, занаятчийски общности, училищни и църковни настоятелства, читалища и др.

В етапа на *първия български капитализъм* след Освобождението се появява множество партии, вестници, професионални организации и фондации. След забраната на партиите в 1934 г. се разгръща дейност по линия на масовите организации: читалища, спортни, въздържателни и туристически дружества. Появяват се различни по своята политическа ориентация опозиционни организации – студентски, земеделски, анархистки и др. През 1938 г. е създадена Наредба-закон за държавен надзор върху дружествата и сдруженията, с която всички граждански сдружения с идеална или стопанска цел са поставени под строг контрол (надзор върху уставите, ръководните им органи и длъжностни лица и пр.). Забраняват се организации с комунистическа насоченост за сметка на изграждане на организации с консервативна, патриотична и националистическа ориентация ("Бранник", "Съюз на младежките национални легиони" и др.).

С радикалните геополитически промени 1944 г. и с включването на страната ни в зоната на влияние на Съветския съюз в етапа на държавния социализъм гражданските организации рязко сменят ориентацията си – появява се Работнически социалистически младежки съюз (РМС), Отечествен фронт, Общ работнически професионален съюз и др., прераснали по-късно в БПС и ДКМС и др. Проф. Проданов защитава тезата, че тези организации не са просто трансмисии на комунистическата партия към гражданите, а разполагат с организационна автономия и изразяват определени конкретни интереси на различни социални групи (творчески съюзи на писатели, художници, артисти и пр.), с които БКП трябва да се (и се) съобразява.

Ще разгледаме по-подробно *гражданските организации в условията на втория български капитализъм* след 1989 г. В първите години след политическата промяна се наблюдава силна политизация на структурите на гражданско общество, които са под влиянието на основните политически партии. Много от нововъзникналите граждански структури се създават благодарение на значителна финансова помощ от страна на външни източници, която е насочена към "премахване на всички остатъци от предишния режим и изпълнение на дейности, които съответстват на стратегическите интереси на развитите западни страни". По тази логика гражданските организации у нас могат да се разделят в определен смисъл на такива, които предоставят финансови средства (фондации като "Отворено общество", Фондация "Развитие на гражданското общество" и други) и такива, които усвояват финансови ресурси, реализирайки съответни проекти. Смята се, че през 1996 г. третият сектор в България "върти" годишно около 1 милиард лева<sup>1</sup>, като преобладаващата част са от външни източници.

Основната част от регистрираните организации (с идеална цел) имат формален живот и може да се каже, че съществуват единствено, за да издържат своите учредители чрез получаваните трансове по представен проект, често оставащ само "на книга". Останалата част от организациите на зараждащото се гражданско общество

<sup>1</sup> Тузлуков, Д. Комисия ще се захване с фондациите", в. Капитал, 26.02.1996 г., с. 13.

в България изпълнява реални функции, според които тези организации могат да се диференцират на *няколко големи групи*:

Първата група се състои от *асоциации на частния бизнес*, създадени с цел посредничество между бизнеса и държавната власт. Част от тези бизнес-асоциации упражняват лобистки натиск върху правителствата през годините в защита на свои икономически интереси. Най-ярък е примерът с групата "Г-13" в началото на 90-те г. и на Бизнес-клуб "Възраждане" през 2002 г. В началото на XXI век броят на всички бизнес-асоциации в България е около 1000 като 350 са браншови и професионални структури с национален обхват. Държавните институции по различни конкретни поводи се консултират с тях, привличат ги за обсъждане на проекти за нормативни актове – разбира се, не с всички, а с най-влиятелните. С организирана защита на интересите на наемния труд се ангажират *синдикатите* в България, възникнали след 1989 г. – КНСБ, КТ "Подкрепа", "Промяна". В рамките на т.нар. тристранен диалог с държавата комуникират представители на синдикатите и организациите на *работодателите* с цел постигане на съгласие по въпроси от взаимен интерес. Този корпоративен модел на посредничество на интереси е въведен у нас чрез създаването на Националният съвет за тристранно сътрудничество.

Втората група са *организации в защита на специфични интереси* на гражданите. Такива са съюзите на слепите, на инвалидите, на филателистите, на нумизматите и пр., които се организират с цел групов идентификация и получаване евентуална държавна подкрепа. В тази група са организациите на хората с увреждания, както и организациите на хора с нестандартна сексуална ориентация.

Третата група са така нар. *фалшиви граждански организации*, които под маската на някаква идеална цел реално работят на печалба и са по същество институции за корупция, укриване на данъци и инструменти за лично облагодетелстване. Такъв е случаят с множество ромски организации, работещи по чуждестранни проекти, чрез които минимална част от получените средства отиват за разрешаване на реални проблеми на ромското население. Към тази категория се отнасят и много неправителствени организации, разчитащи на средства от европейските фондове. Като се има предвид, че получаването на тези средства е опосредствано от държавата, респ. от съответни държавни чиновници в министерства и агенции, които разпределят тези средства, определени неправителствени организации влизат в съдружие с тях, създавайки своеобразна разпределителна коалиция. Подобни фалшиви граждански организации водят до корумпираност на гражданското общество и държавата.

Следващата група са *граждански организации със специални функции* по защита на определени геополитически позиции във връзка с външната политика на България. Тези организации са солидно финансирани от една или друга западна държава или наддържавна организация. Типични примери са Атлантическият клуб и сдружение "Джордж Маршал". Такова е и създаденото през 2002 г. сдружение "Глобална България", чиято официална цел е обединяване усилията на гражданското общество в България за завършване на евроатлантическата интеграция на страната. Сдружението включва различни по рода си структури и персони като: Център за либерални стратегии, Институт за пазарна икономика, Център за изследване на демокрацията, шефове на "Лукойл България" и "Овъргаз инк", представители на СИ-

Банк, Булбанк, Българо-американска кредитна банка, представители на медии – от вестниците "Капитал" и "24 часа", телевизията "Би Ти Ви", рекламна агенция "Крез". Специални лобистки влияния упражнява и финансираната от американското правителство "Американска агенция за международно развитие". С такава цел е и създадената по споразумение между българското правителство и Европейския съюз фондация "Развитие на гражданското общество", финансираща проекти по програма ФАР. Финансираните по този (специален) начин неправителствени организации у нас и особено някои от оглавяващите ги ключови фигури се превръщат в "компрадорски върхушки", които се съобразяват с интересите на своите спонсори и в стремежа си да получат съответните средства са готови да представят такива проекти, да дават обяснения за ситуации и събития по начин, който би се харесал на конкретно западно правителство или друг донор. Фактът, че 95% от финансирането на гражданските организации в България през 90-те години идва от външни източници – чужди фондации, международни мрежи, посолства, европейски и американски програми – прави голяма част от тези граждански организации инструмент за налагане на глобализма като идеология на неолибералния и пазарен подход в света.

Петата група граждански структури са *партийно-политически ориентирани организации*. Това са фондации и организации, директно свързани със съответни политически партии и политически фигури като: фондация "Демокрация", "Политическа академия за Източна Европа", "Бъдеще за България", фондация "Ценности", фондация "Зора", "Център за нова политика", дружество "Гражданин", фондация "Жельо Желев", Център за политически диалог "Петър Стоянов", фондациите "Д. Благов", "Янко Сакъзов", Център за стратегически изследвания, Фондация "Солидарно общество", Център за исторически и политологични изследвания, Социалдемократически институт и много други.

Шесто, *фондации и центрове* за изследователска и практическа дейност сред различни социални групи в България, осигуряващи средства за своята дейност чрез кандидатстване пред външни източници. Типичен пример в това отношение е "Международният център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия". Дейността на тези центрове може да се оцени двояко. От една страна проектите се финансират на основата на ясни и прозрачни правила, провеждат се научни конференции, кръгли маси, дискусии, превод и издаване на книги и пр. – всичко това е до голяма степен полезно за различните социални групи и малцинства, които са обект на изследване, а и в някаква степен се решават техни реални проблеми. Но, от друга страна, фактът че ресурсите идват от външни източници, провокира подозрението, че в редица случаи дейностите, за които се отпускат финансови средства, може и да не съответстват на националните интереси, напр. да стимулират фрагментирани за страната следствия.

Седмата група са *клонове, поделения на чужди, международни и глобални организации*. Това са "Отворено общество", "Хелзинкски наблюдател", фондация "Фридрих Еберт", фондация "Конрат Аденауер", фондация "Фридрих Науман", български клонове на масонски ложи, поделения на глобални организации като "SOS – Детски селища в България" и др. Специално внимание заслужава Фондация (днес вече Институт) "Отворено общество", която по мащабите на своята дейност

конкурира културното и образователно министерство. Отношението към Джордж Сорос и неговата фондация не е еднозначно, оценките за него са доста крайни – от такива, че това са полезни за страната дейности, до квалификации, че подкопава националната сигурност.

Осмата група е съставена от различни *религиозни организации*. Официално в Дирекцията за вероизповеданията към Министерския съвет са регистрирани над 30 религиозни организации, като най-голямата от тях е Българската православна църква. Освен представители на основни религии, към тази група се отнасят и множеството религиозни секти и движения, част от които не са регистрирани.

И последната, макар и малка част от *гражданските организации* в България, са *финансирани от вътрешни източници* (вкл. от държавата) и се занимават с обществено-полезни дейности, свързани с решаване на реални социални проблеми. Те се стремят, макар че трудно успяват, да бъдат институции на човешка солидарност. Става дума за училищни настоятелства, читалища, различни граждански инициативи и сдружения. Важна част от гражданското общество в България са *частните училища и университети* – Нов български университет, Свободен Варненски университет, Бургаски свободен университет, Американски университет в България.

От така направеният кратък преглед на организациите на гражданското общество в България в периода 1989-2004 г., проф. Проданов прави няколко по-обща извода. *Първо*, макар че в България официално са регистрирани около 5000 граждански сдружения и фондации по Закона за юридическите лица с нестопанска цел, малко са тези, които действително упражняват обществен натиск върху държавните институции в защита на граждански интереси и социално-значими цели. Повечето от НПО у нас са финансирани от външни източници и работят по проекти, съдържащелната рамка на които е зададена от външни донори.

*Второ*, организациите са относително много на брой, но преобладаващата част от населението не е включено в никаква организация. Те действат не толкова като средство за представяне и защита на интересите на определени общности от граждани, а като инструмент за външни влияния. Тази силна външна зависимост на българските граждански структури пряко кореспондира със "силно зависимия тип капитализъм и развитие на България през 90-те г. на XX век". Обяснение за това може да се търси в общите тенденции на глобализация и подчинението на страната на геополитическите и геоекономическите реалности на един монополярен свят с невидан по своята мощ в предходната история хегемон, какъвто са САЩ.

*Трето*, силната външна финансова и организационна зависимост на гражданското общество го превръща във висока степен в неадекватен изразител на интересите на гражданите, каквото то трябва да бъде по призвание. Това допринася допълнително за ерозията на държавността през 90-те г. на XX век. Всичко това води до разпространение на масови нагласи сред българските граждани, че съществуващите институции както на гражданското общество, така и на държавата, не представляват техните интереси.

*Четвърто*, през целия период на 90-те г. имаме силна политизация на гражданското общество, което превръща голяма част от организациите в изразител на позициите на партиите, а не на специфични интереси и каузи.

*Пето*, общата криминализация на обществото, на политиката и партиите се поставя под знака на "приватизацията, получила характер на грабителство". Самият факт на плурализация, обаче, носен от гражданските организации и от медиите, възможността чрез тях да бъдат представяни в бъдеще едни или други интереси (или гледни точки по общественно-значими проблеми), има позитивно значение.

Можем само да допълним, че ситуацията във връзка с гражданското общество в България се променя след присъединяването ни към Европейския съюз (2007) с възприемането на европейски правила и приоритети, както и с намаляване на интереса към българския "трети сектор" от страна на американските донори.

Във връзка с темата на настоящата студия е и въпросът за въздействието на гражданското общество за развитието на българската демокрацията. Това въздействие е двусмислено, т.е. не еднозначно позитивно, защото демокрацията зависи не само и не толкова от гражданските организации, според В. Проданов, а от наличието на определени политически и икономически условия, предопределящи характера на връзката между гражданско общество и държава. Примерът е, че през 20-те и 30-те г. на XX век в Германия има разцвет на граждански организации, но това не укрепва демокрацията, а води до нейното унищожаване. Освен това темата за гражданското общество често се използва за свръхакцентирание на местни и етнически различия и разделения, което дестабилизира обществото и държавата. Подобно изкуствено стимулиране на плурализма е заплаха за социалната и държавната интеграция.

Изводът е, че демокрацията не е възможна там, където липсва висока степен на политическа институционализация и съответно равнище на социално-икономическо развитие. И още, че натискът за изкуствено формиране по западен образец на гражданско общество води до поява на компрадорски елит, финансиран от външни сили и склонен да служи на техните интереси, което отслабва и дезинтегрира държавата<sup>1</sup>. Нужен е баланс между държава, гражданско общество и пазар (бизнеса), за да се повиши управляемостта на обществените процеси.

Много интригуващ е дискурсът за гражданското общество в годините на българския преход на **Достена Лаверн** в книгата ѝ "Експертите на прехода" с подзаглавие – Българските think-tanks и глобалните мрежи на влияние. Ролята на тези "експерти" от частните изследователски институти за формирането и развитието на гражданското общество у нас е решаваща. Ето някои примери за техните занимания: Центърът за изследване на демокрацията (ЦИД, Огнян Шентов) произвежда законопроекти и се бори срещу корупцията в България; Центърът за икономическо развитие (ЦИР) внася технологии за икономически реформи и докладва на Световната банка за състоянието на българската икономика; Институтът за пазарна икономика (ИПИ, Красен Станчев) ревностно поддържа неолибералната икономическа парадигма (по въпросите на либерализацията и приватизацията); Институтът за регионални и международни изследвания (ИРМИ, Огнян Минчев) обменя опит в реформите между балканските страни и създава мрежи на гражданското общество заедно със

---

<sup>1</sup> Вж. пак там, с. 173-175.

Центъра за либерални стратегии (ЦЛС), чийто директор Иван Кръстев елегантно коментира неуспехите на успешния преход към демокрация в България.<sup>1</sup>

Д. Лаверн дефинира think-tanks като "форма на експертиза и лобиране", които произвеждат идеи за развитие и ги прилагат от името на гражданското общество. Финансирани са предимно от външни, най-вече американски, донори и съществуват под формата на неправителствени организации (НПО), като със своята дейност оформят една "сива зона", която смесва частни и обществени, национални и международни интереси. По-важното е, че създаденото с техните усилия и зависимо от чужди влияния гражданско общество не защитава реални граждански интереси. А това гражданско общество е свят на проектите, чрез които се налага интелектуален монопол върху дебата за прехода и за демокрацията (в смисъла на Грамши за интелектуална власт на "органичните интелектуалци"), в който няма възможност за критична публичност, която да замени бутафорната публичност от времето на държавния социализъм.

Дейността на българските мозъчни тръстове може да се анализира през призмата на една социология на мрежите – те функционират в мрежа с представители на науката, бизнеса, медиите, политиката, международни институции, а тези мрежи са както национални, така и глобални. С аналитичните материали, които разработват (policy papers – анализи, чернови на законопроекти, становища, оценки и пр.), те влияят върху вземането на законодателни и правителствени решения в подкрепа на либералните (неолиберални) реформи, каквито са приоритетите на техните донори. В контактите си с висши политици и администратори те лансират императивите на една "пазарна демокрация" и "Вашингтонския консенсус". Темата за "доброто управление", разработена с помощта на проекти на Световната банка, се налага като обяснителна матрица на политиката за развитие на страната ни през 1990-те г. с поставяне на акцент върху участието на гражданите в управлението, прозрачност на институциите и респект пред правовата държава. На съответни кръгли маси и конференции се обосновава неолибералния дневен ред, а именно – едно автономно гражданско общество (независимо от държавата, но зависимо от донорите си), което може да надзирава действията на правителството, да подпомага либералната демокрация и да предпазва от "завръщане на комунизма". Реториката на българските think-tanks е в стил Фр. Фукуяма за постигнат "край на историята", където капитализмът и демокрацията са големите победители на в началото на XXI век.

Българският преход към демокрация е неразривно свързан с поява и развитие на гражданско общество. А "експертите на прехода" налагат разбирането, че *гражданското общество – това е мрежата от НПО*, като се има предвид, че много от тези НПО са създадени с тяхна помощ и експертиза. Те "оформят" гражданското общество у нас по западен модел – именно като ефикасни проектно-ориентирани неправителствени организации. В дискурса си за гражданското общество те боравят с "наръч от думи и понятия", заимствани от английския, а именно – проект, демократизация, изграждане на консенсус (consensus building, NGO building, Civil Society building), те имат принос за написване на историята на българския преход и

---

<sup>1</sup> Лаверн, Д. Експертите на прехода, Изд. Изток-Запад, С., 2010, с. 13.

на нейната интерпретация. А тази история не е поредица от факти, а история за създаване на идеологически митове – за "падането на Стената", за "края на комунизма", за пазарната икономика и плуралистичната демокрация.

В началото на прехода гражданското общество изцяло се идентифицира с антикомунистическата опозиция, която възплава политическата промяна. А *"мозъкът на гражданското общество"* са *think-tanks*<sup>1</sup> (по думите на Деян Кюранов от ЦИД/ЦЛС), финансово подпомогнати от "Отворено общество", Американската агенция за развитие (USAID), Световната банка и др. Експертите-анализатори имат решаващ принос за присъединяването на България към НАТО, Съвета на Европа, ОССЕ, ЕС – към семейството на евроатлантическите структури. Те разглеждат членството ни в НАТО и ЕС като "две страни на една монета". Първоначално гражданското общество у нас се създава предимно по американски образец, но процесът на европейска интеграция на България извежда на преден план нови акценти. Така се създава, напр. "Фондация за развитие на гражданското общество", която се превръща в медиатор между програма "PHARE" и българските НПО, които разработват проекти, свързани с европейското ни членство.

Преходът е ключовата парадигма, която оправдава появата и дейността на **българските тинк-танкове**, а след обявяване на неговия "край", те се адаптират към новата политическа, икономическа и геостратегическа ситуация. Самите те се определят едновременно и като **агенти**, и като **актьори на прехода**<sup>2</sup>. Те са агенти, които лансират реализацията на пакет от икономически и юридически реформи (transition package), целящи изграждането на общество "отгоре надолу", чиито институции са предварително определени. Те дават "рецепти" за изграждане на демократични политически институции, които ще доведат до една "либерална утопия", свързана с по-висш цивилизационен ред (разположен на Запад и в бъдещето), който да замести по-нисшия цивилизационен ред (разположен на Изток и в миналото). Така "експертите" претендират за ролята на *демократизатори*, *модернизатори* и *декомунизатори*. Да не забравяме, че всъщност те са агенти на интересите на своите донори.

Като актьори в прехода те се проявяват чрез говоренето си (главно в медиите) за гражданското общество, разказвайки истории (telling stories) за появата на демокрация "отдолу нагоре". Те работят за формиране на подобно гражданско общество и апелират за гражданско участие. От една страна, те подпомагат държавата със своята експертиза в писането на законопроекти и пр., а от друга – организират съпротива срещу нея, ако се наложи ("януарските събития" 1997). Като "просветени представители на българското гражданско общество" експертите от think-tanks обясняват обществените процеси, но и подпомагат случването на едно, а не на друго, интерпретирайки минало, настояще и бъдеще по съответен начин.

Дискурсите им за прехода, за държавата, гражданското общество, икономиката и политиката са в съзвучие с "новия планетарен жаргон" (Бурдийо, Вакан), с реториката на колегите им експерти в международен план, които **описват промените**

<sup>1</sup> Пак там, с. 115.

<sup>2</sup> Пак там, с. 125



**като преход от:** минало към бъдеще; комунизъм към капитализъм; тоталитаризъм към демокрация; Изток – Запад; от затворено, традиционно, предмодерно общество към отворено, модерно общество; от национален модел на общество към демократично и либерално общество и пр. А всъщност зад тези техни обяснения и двойки понятия се крие "освобождаване на държавата от отговорност в икономически план и засилване на нейните полицейски и наказателни функции; дерегулация на финансовите потоци и премахване на рамката на пазара на труда, намаляване на социалното осигуряване и морализаторско говорене за индивидуална отговорност"<sup>1</sup>

Американският произход на българското гражданско общество се изразява в дискурса на експертите за гражданско участие в публичните политики (по американски маниер), където дискурсът за "добро управление" измества темата за "представително управление". Така се постига "глобализиране на езика и на мозъците". Или с други думи, упражняването на властта се асоциира с гражданското общество като сфера на частните интереси (Хегел), организирана частна сфера (Грамши), която е противопоставена на държавата – и затова е нужна политика с минимално участие на държавата. В това се изразява отказът от социална държава след неолибералния завой от 80-те г. на XX век. Свързването на гражданското общество с управлението на публичните дела е удар в самата сърцевина на политическото (на общия интерес) – с даването на простор на частните интереси<sup>2</sup>.

Така в публичното пространство в годините на прехода българското гражданско общество е синоним на НПО и на "света на проектите". С подобни проекти, напр., се стимулират локални общности за участие в публични политики чрез лобиране и застъпничество. ИРМИ е институтът, който създаде първия наръчник за застъпничество<sup>3</sup> и организиране на застъпнически кампании (advocacy campaigns). Налага се изводът, че think-tanks измислят и формират едно гражданско общество само в рамките на проектите, определени от програмите на донорите. Те са тези, които провокират, стимулират, рамкират и контролират едно изкуствено конструирано от тях гражданско общество, което не е автентично и не защитава реални граждански интереси. Бих добавила, това пролича в спонтанно избухналите граждански протести през февруари 2013 г., където станахме свидетели на гражданска активност от съвсем различен вид – в защита на реални, а не измислени интереси и цели: срещу сметките за ток, парно и пр, и срещу монополите. С тази своеобразна "гражданска революция" сякаш приключи разиграваният от експертите "театър на прехода", в който те са и агенти, и актьори, носители и износители на знание и ноу-хау, застъпници, и лобисти, и социални инженери, и политически маркетингови агенти за влияние в българската политическа и медийна среда...

Всъщност в началото на 2013 г. у нас се появи едно ново, непознато до момента гражданско общество – наистина хоризонтална общност от хиляди граждани, а не гражданско общество под формата на пирамида, на върха на която се намират експертите на прехода. За съжаление, обаче, популистският дискурс се налага все пове-

<sup>1</sup> Вж. Лаверн, Д. цит. съч. с. 159-161.

<sup>2</sup> Вж. пак там, с. 170-171.

<sup>3</sup> Застъпничеството в България – "другата власт" (наръчник за гражданско застъпничество), ИРМИ, С., 2006.

че и повече в публичното пространство като национална алтернатива на дискурса на "компрадорската буржоазия" на експертите – особено чрез новите партии и техните вестници като Атака, Нова Зора, телевизия "СКАТ".

Вместо свободно и солидарно икономическо и гражданско общество у нас се установи "пазарът на проектите". Този пазар, според Д. Лаверн, създава социална, културна и познавателна икономика извън държавните механизми. Този "неправителствен сектор" е силно зависим от чуждестранната помощ. След 2007 г. европейските програми стават основен източник за подпомагане и развитие на гражданското общество в България след частично отдръпване на американските донори. Започват да се разграничават истински от фалшиви НПО – едните "тичат" след парите на донорите, а другите – след интересите на гражданите в рамките на една "икономика на проектите". В бизнеса на проектите се внасят понятия и методология, а се изнасят данни и информация за България. Все пак се очерта разликата между американското финансиране, което е по-гъвкаво и се базира на създадено доверие между донора и бенефициента, и европейското финансиране, преминаващо през сложна и тежка бюрократична процедура на конкурси<sup>1</sup>. И този пазар на проекти и експертиза съвсем не е свободен и конкурентен. Не се състезават различни конкурентни визии за публичната политика на държавата, а се залага по-скоро на предвидимост и доверие между донор и бенефициент. Подобни проекти не стимулират развитието на едно жизнеспособно гражданско общество, защото в клиентелитски мрежи се обвързват няколко мощни тинк танкове, чуждестранни донори (местните им клонове) и висши чиновници в министерства. Обществото няма полза от тези обвързаности или, ако има, тя е много малка.

Няма да се спирам на **изследванията на Институт "Отворено общество"-София**<sup>2</sup> и на неговите изследвания на българското гражданско общество, защото приемам обяснителната аналитична рамка на Достена Лаверн за този частен изследователски институт (think-tank), а и поради ограничения обем на изложението.

Ще допълня дискурса за гражданското общество в българския преход с някои важни за неговия облик идеи, принадлежащи на **проф. Светослав Ставрев** в книгата му "Кризата на публичния мениджмънт"<sup>3</sup>. Като доктор по икономика и д-р на философските науки той предлага свой оригинален теоретичен модел за обяснение на "социалните взаимовръзки" под формата на т.нар. от него "социална снежинка", състояща се от: индивид, организации, държава, група индивиди, група организации, група държави, гражданско общество, пазар и глобален свят. *Гражданското общество* е подложено на влияние от всички участници в "снежинката", но също така упражнява въздействия – преки или косвени – върху тях.

<sup>1</sup> Вж. Лаверн, Д. цит. съч., с. 497-503.

<sup>2</sup> Индекс на гражданското общество: Гражданското общество в България: гражданска активност без участие, Институт "Отворено общество" – София, 2011. [http://www.osf.bg/downloads/File/Civil\\_Society\\_in\\_Bulgaria\\_BG.pdf](http://www.osf.bg/downloads/File/Civil_Society_in_Bulgaria_BG.pdf)

<sup>3</sup> Ставрев, Св. Кризата на публичния мениджмънт (или как популизмът и корупцията провалят реформите и подриват доверието в политическата демокрация); Изд. "Класика и стил", С., 2007.

Релевантна на темата на настоящата студия е неговата концепция за "публичния мениджмънт", чийто предмет са публичните блага, които *държавата* сама или често със съдействието на *пазара* и на *гражданското общество* осигурява на своите граждани и техните организации. Развивайки тезата си за "криза на публичния мениджмънт", проф. Ставрев очертава "провалите" на пазара, държавата и общественото самоуправление<sup>1</sup> (гражданското общество), които са валидни не само за България, но и на други места по света.

Провалите на пазара са свързани с това, че пазарът не е имунизиран от несъвместимия с него монопол. А монополите са както естествени – свързани с естеството на съответния продукт (вода, въздух, електричество, газ и др.), така и изкуствено създадени – държавен монопол, картел, мощна мултинационална компания... Регулирането на пазара е необходимо за ефективното пазарно функциониране не по малко от неговото саморегулиране. Пазарът е еманация на икономическата рационалност и е незаменимо средство за осигуряване на частни блага. Но homo economicus не е единственият ракурс на човешкото битие и съзнание, нито пък всички блага, от които се нуждае човек, са частни – в смисъл пазарно опосредени. Има други сфери на обществен живот, освен пазара, където се създават неикономически по природата си блага – култура и изкуство, образование, наука, здравеопазване, спорт, религия... Естествено, всичко може да се остойности и това се прави с нарастващи темпове навсякъде, но има граници, които не бива да се прекрочват.

Държавата е другият участник в процеса на набавяне на блага за хората. Финансирането на публичните блага, осигурявани от държавата, става чрез данъците (вкл. мита, такси, задължителни осигуровки и др.). Държавният механизъм за осигуряване на блага е незаменим, защото пазарът неизбежно дава дефекти като доставчик на частни блага, а и защото има блага, които не могат (не трябва) да се осигуряват единствено по пътя на покупко-продажбата. Хората се нуждаят от сигурност и някакви гаранции за поне минимално потребление или в случаи, когато се окажат безпомощни. Те имат също нужда от институционализация на националната им идентичност. Държавата и пазарът могат взаимно да си съдействат (напр. чрез публично-частни партньорства, аутсорсинг на държавни дейности и др.) само при ясни критерии за ефективност в политиката, ръководството и администрирането, съставляващи публичния мениджмънт.

Ще разгледам по-обстойно разбирането на проф. Ставрев за гражданското общество като третият възможен механизъм за набавяне на публични блага – най-вече на всички онези неща, които осигуряват ред и справедливост в обществения живот като напр. законност, почтеност, приоритетност, плурализъм, информираност и контрол над властимащите и над пазара.<sup>2</sup> Гражданското общество се третира като "социоеволюционен конструкт", чието присъствие в "социалната снежинка" е трудно забележимо. Политици и граждани не винаги усещат силата му. Но веднъж набрало скорост, гражданското общество е стихия, пред която трудно може да се

<sup>1</sup> Вж. Ставрев, С. цит. съч., с. 34-50.

<sup>2</sup> Пак там, с. 46.

устои. Понякога тази стихия се използва съзидателно, друг път – разрушително. Случва се гражданското общество да бъде манипулирано и използвано в частна изгода.

Силата на гражданското общество се нарича "обществено мнение". То е деликатна и трудно уловима социологическа субстанция, податлива на манипулации и трудно прогнозируема. Общественото мнение е статистическа по произход и политическа по ефекти величина. То раздава и отнема легитимност от политици и мениджъри, както и от техните решения.

Доста категорично в негативен план е характеризирано *българското гражданско общество* от професора. То е "слабо, невлиятелно, манипулирано отвътре и отвън, поради което не се ползва с доверието на населението и не предизвиква респект у държавата". Най-силно му влияят парите и властта – официални и скрити, чисти и мръсни. Общественото мнение у нас не е автентично поради "положението на медиите" – те хем са уж четвърта власт, хем са оръдие на останалите. Въздействието на държавата върху медийното съдържание е силно. Това е така главно поради съмнителния произход на капиталите, с които са създадени и действат някои медии, както и заради странични бизнес дейности на техните собственици, акционери и мениджъри. Зависимостта на медиите от бизнеса е очевиден! С други думи, няма независими медии в България (зависими са от правителството и от бизнеса).

*Българската държава*, от своя страна, според проф. Ставрев, е слабо ефективна – с влошаващо се качество на предлаганите публични блага – борба с престъпността, бизнес климат, здравеопазване, образование, пенсионно осигуряване, инфраструктура и градоустройство. Нужно е тя да бъде принудена да подобри своята дейност под влияние на развиващото се и засилващо се гражданско общество и под "европейски натиск". Най-мистериозната част от нашето общество е *българският бизнес* или пазарът. Това е **бизнес със забулена от погледите на обществеността и закона "пазарна сила", приложена за първоначално натрупване (на капитали) и последващо "успешно" функциониране – чрез кражби на държавен ресурс, корупция, контрабанда... Има малки и щастливи изключения на дребния бизнес ...** Има бързо издигнали се до небесни висоти за няколко години от неясен бизнес "бизнесмени", които диктуват на законотворците текстовете на бъдещите правила на играта (става дума за лобиране – повече или по-малко законно или за търговия с влияние), печелят търгове и конкурси (за обществени поръчки, концесии...) преди още да са обявени... Пред неправомерните дейности на тези представители на едрия бизнес митничари, данъчни инспектори, съдии и прокурори си "затварят очите"... След всички тези тъжни констатации авторът заявява: **Пазар, с такива главни герои, не би могъл да изпълнява ролята, която му се приписва в учебниците по икономикс.**<sup>2</sup>

В схемата на проф. Ставрев за функциониране на публичния мениджмънт акцентът е поставен върху националните публични блага, систематизирани в четири групи: а) национална сигурност; б) материално благополучие; в) социален капитал и г) социална стабилност. Само със съвместните усилия на държавата, бизнеса и

<sup>1</sup> Пак там, с. 52.

<sup>2</sup> Пак там, с. 55.

гражданското общество така дефинираните публични блага могат да бъдат осигурени за българското население чрез разгърнати функции на публичен мениджмънт. Идеалната теоретична конструкция е разработена в детайли, но доста скептични са неговите оценки за случилото се в годините на така нар. "демократичен" преход. Все пак в края на книгата той вижда (прогнозира) известен потенциал в едно "събудило се и разгневено гражданско общество", което ще осигури оздравителен натиск както върху олигархичното управление, така и върху дефектирания пазар, за да се увеличат шансовете и подобри живота на повече хора в България.

И накрая ще завърша дискурса за гражданското общество в условията на прехода с кратки оригинални идеи на покойния член-кореспондент **Добрин Спасов** от неговото "Есе за гражданското общество"<sup>1</sup>, които ще оформя като заключение на последната глава – при това с директно (или почти) позоваване на неговите блестящи есеистични фрази, с чието съдържание изцяло се солидаризирам.

Днешната идейна мътилка извади на повърхността и понятието за гражданско общество. В усърдното му рекламиране зазвучаха какви ли не гласове, но повечето от тях – фалшиви. Широката употреба на това понятие не е задължително благотворна, а може да става дума и за злоупотреба. Теорията за гражданското общество в Западна Европа е осъществила поредица от отъждествявания: гражданско = цивилизовано (за разлика от дивашко и варварско); гражданско = буржоазно (за разлика от феодално и поданическо); гражданско = цивилно (за разлика от униформено – военно, полицейско или църковно). През последните десетилетия източноевропейски дисиденти възродиха понятието за гражданско общество като контратежест на тоталитарната партия- държава.

Гражданското общество днес продължава да се дефинира чрез отношение към държавата, но това отношение не е непременно негативно, а и държавата не е непременно в истинския смисъл на думата национална, още по-малко – социална. Прокрадва се тенденция исторически и семантически обремененото понятие за гражданско общество да се заменя просто с НПО (NGOs) – неправителствени организации. А дали те не са всъщност проправителствени, антиправителствени или неутрални, зависи от социалногруповите цели, около които се създават, и от правителствените, с които се съпоставят. В това отношение фрапиращи нови явления са например неокомпрадорски държавни власти и финансирани отвън фондации и организации, които крепят вътрешни слуги на външни господари. Основателно започна да се говори за глобално гражданско общество.

Растящото междурегионално, международно и вътрешносоциално неравенство в условията на капиталистическа глобална конкуренция несъмнено е корен на нови роли и нови разбирания за гражданското общество. Неговата интензивна употреба отразява явлението "девалвация на политиката и политиците". Но проф. Спасов предупреждава: Няма отърване от политиката – нито сега, нито в бъдеще! Присъщата на съвременния капитализъм базисна противоречивост води до теоретичен хаос в днешното учение за гражданското общество: в него виждат и единст-

<sup>1</sup> Спасов, Д. Есе за гражданското общество, В: Философия и социология на XXI век (избрани студии), Изд. "З. Стоянов", С., 2007, с. 519-531.

веност, и множественост; и "общо благо", и специфични социалногрупови интереси; и недържавност, и продържавност, и антидържавност; и партийност, и непартийност, и антипартийност; политичност, аполитичност, антиполитичност ... Мерило за гражданственост е близостта до общността, грижата за преуспяване на обществената цялост.

Защо и сега ние противопоставяме гражданското общество на установилата се в годините на прехода у нас държавна власт? Защото сме убедени, че нейният неолиберален произход, осъществяването от нея "минимализиране" на държавната намеса в икономиката, дерегулацията и безогледното "отваряне към света" послужиха не на общонародния интерес, а най-много на господарите от глобалните корпорации и до някъде – на малък кръг техни посредници у нас.

### **Заключение**

От различните идеи, теории и подходи към гражданското общество и неговото обвързване с демокрацията в нейния идеален вид – западната либерална демокрация, и с не толкова идеалния, а по-скоро реален образ при прехода към "постдемокрация" в условията на неолиберална глобализация, можем да направим **няколко основни извода**:

**Първо.** В настоящата студия е направен опит за обвързване на проблематиката на гражданското общество с надеждите и евентуалните възможности за повече демокрация в днешната глобална епоха. Гражданското общество за нас е символ на непрекъснатата демократизация – политическа, икономическа и социокултурна. Демократичното ни въображение е насочено към разгръщане на потенциала на една социална власт – власт на едно структурирано и добре функциониращо гражданското общество. Основно чрез критическата политическа теория и дискурсия подход се опитахме да очертаем възможни ниши за развитие на нови форми на делиберативна, колаборативна, партиципаторна и полупряка демокрация, чрез предефиниране на стари понятия и въвеждане на нови (контрадемокрация, негативен суверенитет, конравласти, граждански намеси и пр.) .

**Второ.** Даваме си сметка, че времето на либералната политическа демокрация и обуздания от социалната държава капитализъм е приключило с кризата на политическото (партийно-идеологическо) представителство и залезът на "средната класа" в условия на неолиберален капитализъм, където пропастта между бедни и богати – хора, страни, региони, непрекъснато нараства. Наясно сме, че либералната съставка на фразата "либерална демокрация" е работила за сметка на демократичната (в ущърб на интересите на демоса, на мнозинството). Тревожните симптоми на "постдемокрация" могат да бъдат преодолени и компенсирани с нови форми на политическо участие и неконвенционална гражданска активност – на локално, национално, регионално и глобално ниво. Смятаме, че самото изваждане на показ на сериозните вреди, нанесени от неолиберализма върху разбирането за гражданственост и гражданство, си струват усилията за преодоляване на демократичния дефицит. За да има демокрация, а не олигархия, диктатура и популизъм.

**Трето.** Цялото изложение на студията имаше за цел да извлече полезни поуки за развитието на гражданското общество в съвременна България. След близо четвърт век на "преход към демокрация и пазарна икономика" се оказва, че това е само една идеологема, че демокрацията ни не е представителна, че е формална, фасадна, дефектна, дисфункционална, че вместо пазарна икономика сме развили олигархичен капитализъм с монополи, корупция и пр. Ако нещо се е състояло в годините на прехода, то това е една "пазарна демокрация", изразяваща се в маркетизация на политиката. Спасение за българската политическа (национална) общност намирам в едно ново гражданско общество, което, както показаха гражданските протести през февруари 2013 г., сякаш се събуди, разгневи и обедини около реални граждански интереси, а не около проекти на външни донори. Оттук насетне в България ще се разгръщат множество застъпнически кампании в защита на конституционни права и на различни обществено-значими каузи, ще се създават и развиват все повече застъпнически, а не само проектно-ориентирани граждански организации.

Протичащите в момента (на предаване на студията за печат) ежедневни граждански протести (юни, 2013 г.) в София дават знак, че България се нуждае от радикална промяна – икономическа, политическа и социокултурна (водещ лозунг от площадите е "Смяна на системата!") и активизиралото се гражданско общество ще бъде отсега нататък неин гарант. То ще упражнява непрекъснат натиск върху политиките – при кадрови назначения в полза на олигархията, при неморални и некомпетентни действия на хора, облечени във власт. Заражда се една нова култура на протеста, чиито носители са най-активните български граждани, които ще заставят избраните политици и назначаваните администратори да се съобразяват с интересите на мнозинството. Постепенно "изсипалата" се на площадите гражданска енергия ще намери своите организационни форми, ще излъчи своите авторитетни представители, ще демократизира съществуващите партии, ще стимулира създаването на нови. Очертават се надежди, че с организираните (самоорганизираните) усилия на гражданското общество политиката в България ще се демократизира, в икономиката ще се даде шанс за развитие на дребния и среден бизнес, а в обществената и културната сфера ще има повече социална справедливост, повече демокрация и морал – с преосмислени и изпълнени с ново съдържание основни ценности: свобода и равенство.

### Използвана литература

Бек, У. Що е глобализация? Изд. "Критика и хуманизъм", 2002.

Браун, У. Отвъд толерантността и оскърблението: Бъдещето на политическата теория, "Жанет 45", П, 2011.

Буравой, М., Каква е съдбата на марксизма след комунизма, в. Култура, бр. 12, 29 март, 2013 (<http://www.kultura.bg/bg/article/view/20787>)

Гаврилова, Р. и И. Еленков. Към историята на гражданския сектор в България, С., 1998.

Гелнер, Ъ. Условията на свободата (гражданското общество и неговите съперници), Обсидиан, С., 1996.

Дал, Р. Демокрацията и нейните критици, Изд. Критика и хуманизъм, С., 2006.

- Дарендорф, Р. Съвременният социален конфликт, Изд. ЦИД, 1993.
- Джин Л. Коэн, Ендрю Арато, Гражданское общество и политическая теория, Изд. "Весь Мир", М, 2003.
- Жижек, Сл. Първо като трагедия, после като фарс, Изд. "Св. Кл. Охридски", 2012; Бракът между демокрацията и капитализмът приключи, в. "Труд", 14 октомври, 2011.
- Застъпничеството в България – "другата власт" (наръчник за гражданско застъпничество), ИРМИ, С., 2006.
- Измерения на радикалната демокрация, съст. Шантал Муф, Изд. Критика и хуманизъм, С., 2004.
- Индекс на гражданското общество: Гражданското общество в България: гражданска активност без участие, Институт "Отворено общество"-София, 2011. [http://www.osf.bg/downloads/File/Civil\\_Society\\_in\\_Bulgaria\\_BG.pdf](http://www.osf.bg/downloads/File/Civil_Society_in_Bulgaria_BG.pdf)
- Кабакчиева, П. Гражданското общество срещу държавата (българската ситуация), Изд. ЛиК, 2001.
- Кийн, Дж. Гражданското общество (стар образ, нови визии), Изд. ЛиК, С., 2002.
- Клаус Легеви. Транснационалните движения и въпросът за демокрацията, Вж. <http://www.eurozine.com/articles/2003-09-29-leggewie-bg.html>
- Крауч, К. Постдемократия. УИ "Св. Кл. Охридски", С., 2012; Интервю с К. Каруч в сп. Тема: Има търсене, но и дефицит на нови идеи; <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=740&aid=16758>
- Лаверн, Д. Експертите на прехода, Изд. Изток-Запад, С., 2010.
- Муф, Ш. Демократическият парадокс, Изд. "Изток-Запад", 2013.
- Низбет, Р. Стремехът към общност, Изд. ЦИД, 1992.
- Олброу, М. Глобалната епоха (държавата и обществото отвъд модерността), Обсидиан, С., 2001.
- Проданов, В. Гражданското общество и глобалният капитализъм, Изд. "Хр. Ботев", С., 2003.
- Розанвалон, П. Контрадемократията. Изд. "Изток-Запад", С., 2012.
- Селигмън, А. Идеята за гражданското общество, ИК "Критика и хуманизъм", С., 1995.
- Спасов, Д. Есе за гражданското общество, В: Философия и социология на ХХІ век (избрани студии), Изд. "З. Стоянов", С., 2007.
- Ставрев, Св. Кризата на публичния мениджмънт (или как популизмът и корупцията провалят реформите и подриват доверието в политическата демокрация); Изд. "Класика и стил", С., 2007.
- Тодоров, А. Елементи на политиката (Трактат върху политическото), НБУ, 2012.
- Търоу, Л. Бъдещето на капитализма, Изд. "В. Люцканова", С., 2000.
- Фотев, Г. Гражданското общество, Изд. БАН, С., 1992.
- Фукуяма, Фр. Бъдещето на историята (преводна статия от Foreign Affairs, бр. 1, 2012) <http://novinite.bg/articles/7309/Fransis-Fukuyama-Badeshteto-na-istoriyata>;
- Западната демокрация е в криза, но китайският модел е неприложим; интервю пред в. Шпигел, 2012 <http://www.segabg.com/article.php?id=587478>



Хабермас, Ю. Структурни изменения на публичността, Изд. ЦИД и УИ "Св. Кл. Охридски", С., 1995.

Handbook of Political Institutions, Ed. by R.A.W. Rhodes, Sarah A. Binder & Bert A. Rockman, Oxford University Press, 2006.

Held, D. Political Theory and the Modern State (Essays on State, Power, and Democracy); Stanford University Press, Stanford, California, 1989.

**ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО И ВЪПРОСЪТ ЗА ДЕМОКРАЦИЯТА:  
ПОЛИТИЧЕСКА, ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИОКУЛТУРНА ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ****Резюме**

Основната цел на студията е да очертае ролята на гражданското общество за преодоляване на демократичния дефицит в днешните условия на глобализиран неолиберален капитализъм, криза на политическото представителство и залез на средната класа. През призмата на критическата политическа теория, дискурсивния и мрежови подходи понятието за гражданско общество е предефинирано (изпълнено с нов смисъл) в глобалната епоха на преход от модерна към постмодерна публична сфера (сфери) в посока на политическа, икономическа и социокултурна демократизация. Специален акцент е поставен върху проявите на граждански контрол, надзор и съпротива както срещу държавата (при злоупотреба с власт, корупция, олигархизация, неоавторитаризъм), така и срещу капитализма и дефектите на пазара (монополи, олигополи, картели и пр., накърняващи драстично обществения интерес и усещането за общо благо). Разковниче за повече демокрация са новите форми на политическо участие и неконвенционална гражданска активност в атмосфера на публичност и конструктивен скептицизъм.

Изложението е структурирано в три части: а) Гражданското общество като арена на демократизация; б) Гражданското общество при прехода от либерална демокрация към "пост-демократия"; в) Дискурсът за гражданското общество в българския преход. От представените теории и концепции за гражданското общество (на национално, регионално и глобално равнище) на различни автори са извлечени полезни поуки за България – за анализ на печалните резултати от т.нар. "демократичен преход" и за очертаване на позитивни перспективи за нейното демократично бъдеще.

**THE CIVIL SOCIETY AND DEMOCRACY QUESTION: POLITICAL, ECONOMIC AND SOCIO-CULTURAL DEMOCRATIZATION****Abstract**

The main objective of the paper is to outline the role of civil society in surmounting the democratic deficit in nowadays globalized neoliberal capitalism, the crisis of political representation and decline of the middle class. Through the prism of critical political theory, discursive and network approaches the concept of civil society is reconstructed, redefined (repleted with a new meaning) in the global era of transition from the modern to the postmodern public sphere in the direction towards political, economic and socio-cultural democratization. A special emphasis is placed on the activities of civil control, supervision and resistance against both the state (in cases of abuse of power, corruption, oligarchization, neo-authoritarianism) and capitalism and market failures (monopolies, oligopolies, cartels, etc., drastically undermining public interest and the sense of common good). The key for more democracy are the new forms of political participation and unconventional civic engagement in an atmosphere of publicity and constructive skepticism.

The paper is structured in three parts: a) Civil society as an arena of democratization; b) Civil society in-between the transition period from liberal democracy to "post-democracy" c) The discourse of civil society in the Bulgarian transition. Based on the presented theories and concepts of civil society (on national, regional and global level) of different authors useful lessons are derived for Bulgaria – about on an analysis of the lamentable results of so-called "democratic transition" and on highlighting the positive perspective for the its democratic future.